

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 11 (16622)

2003 чылдың
ЯНВАРЬ 30,
четверг

Ат салган шагы 17.00
Садар өртээ 3 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны

ДЕТКИМЧЕНИ БЕРГЕН

Россияның чангыс аай энергия системаның төлээ черинин «Сибирьэнерго» АН-ниң чингине директору Леонид Андронов, «Красноярскэнерго» ААН-ниң чингине директору Михаил Кузичев болгаш оң оралакчызы Леонид Халыпин бо неделяда Тывага келгеш барган. Оларның кол сорулгазы – «Тываэнерго» ААН-ниң ажилы-биле таныжар болгаш 2003 чылда ол бүдүрүлгениң ажилының угланышкынын сайырадыр талазы-биле республиканың удуртулгазы-биле дугуржулганы кылган. Ол дээрге квартал аайы-биле бүдүрүлгени кризистен уштурунун аргазы-дыр: чылыг, чырык энергиясында хереглекчилерниң ерезиниң чылдазын экижидеринче уланган хемчеглер, Кызылдың ЧЭТ-тин техниктиг хандырылганын калбартыры, тодаргайлаарга, чылыг дамчыдылганының ийги ээлчээн ажыглалга кириери, 15, 16 дугаарлыг котелдарның тудуун доозарыдыр.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак биле Леонид Андронов ужуражып тургаш, программаның күүселдизин ТР-ниң Чазааның киржилгези-биле контролдап турар оперативтиг штабты тургузарын дилээн. ЧЭТ-тин 15,16 дугаарлыг котелдар дугайында «Сибирьэнерго» АН-ниң директору чугаалап тургаш, ол нарын айтырыг, хөй акша салышкыны негээр, ыңдыг-даа болза, Россияның федералдыг

энергетика комиссиязы ол тудугга чаа дериг-херекселдер садып алырынга Россияның чангыс аай энергия системазы акционер ниитилелдиң абонемент телевинден 30 млн. рубльди тускайлап бергенин демдеглээн. Бо чылын электри энергиязы дээш телевиниң 70 хуузу республикага артарын база айткан. Ол акша-хөреңгини чедимчелиг ажыглаары чугула.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак «Сибирьэнерго» болгаш «Красноярскэнерго» төлээлерниң келгенинге өөрүп четтиргенин илереткеш, чүгле сөс кырында эвес, кады ажылдажылганың планын тургузуп, деткимчени бергенин демдеглээн. Ынчалза-даа республикаже кирип турар электри энергиязында кандыг-даа контроль чогуун болгаш чамдык таварылгада Тывага берип турар электри энергиязының шынары куду болуп турарын айткан.

—Электри энергиязы – ол база бараан-дыр, өске бүгү чүүлдер ышкаш, ол дээш төлээр апаар – дээш, Ш.Д. Ооржак, уламчылаан. – Бир талазында бараанны садып ап тургаш, бис ону хынап көөр ужурлуг бис. Тываже кирип турар электри энергиясында кандыг-даа учет чок. Кажан ооң учеду шын тургустунуп, шынары экижээнде, республика бодунуң ерезин төлээринге белең.

Ю.ШЕЛУДЬКО.

«Тыва Республиканың девискээринге кызыгаар зоназын тургузар дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 1994 чылдың сентябрь 15-те № 384 доктаалынга өскерилгелер кириер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2003 чылдың январь 21 № 48 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. «Тыва Республиканың девискээринге кызыгаар зоназын тургузар дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 1994 чылдың сентябрь 15-те № 384 доктаалынга дараазында өскерилгелерни кириер:

9-ку пунктуну күш чок болган деп санаар;

Айыткан доктаал-биле бадылаан, Тыва Республиканың кызыгаар зоназынга кызыгаар чурумунуң Дүрүмүнүң 10 пунктузунда «чүгле карантин дилиндээн кажалаан болгаш ветеринар чурумун сагаанда. Карантин дилиндээниң калбаа Россия Федера-

циязының Күрүне кызыгаарын дургаар 500 метр чедир калбак болур» деп сөстөрүн ап кааптар.

2.Тыва Республиканың кызыгаар чоогунда районнарга карантин дилиндээн доктаадып тургузар бүрүн эргелерни Тыва Республиканың ветеринарлыг хайгаарал органынга чөпшээрээр дугайында саналды Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызынга Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы кириер.

3.Бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

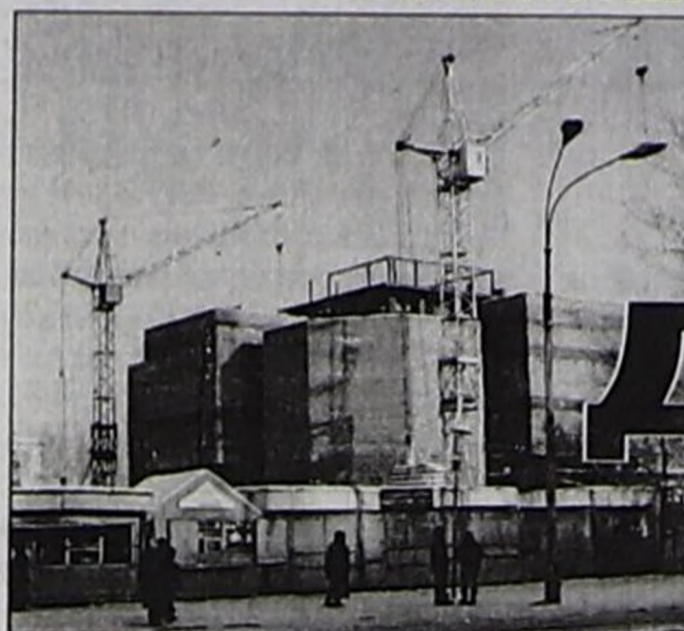
Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар С.НИКОНОВ.

№10 «Шын» солунда «Бюджет 2003: сайгарылгада» деп чүүлде частырылгалар эрткен. Ук чүүлдүн үш дугаар абзазында «Дээди Хурал» дээнин «Улуг Хурал» деп, сөөлгү абзацтын мурнунда абзацта санчургайны мынчаар чазай номчуур:

«Улус өөредилгезинде хаара туттунган ажылдакчыларның саны 22 муң кижи, кадык камгалал шугумунда 12 муң кижи ажылдап турар. Ооң түннелинде ук адырларже бюджет чарыгдалдары база ийи ангы бооп турар. Кадык камгалалынче 18 хуу чарыгдалдар көрдүнгөн, а улус өөредилгезинче ниитизи-биле бюджет чарыгдалдары 33 хууга хувааттынган».

Ук частырылгалар материалды белеткээн ажылдакчы Игорь Дамдактын кичээнге чогу-биле эрткен.

Ажыглалга кирер тудугда

Кызыл хоорайда чуртшинчилел музейиниң тудуунда ажил-иш хайнышкынын. Январь 28-те соок 38 градус болган. Ынчалза-даа ол тудугда ажылчыннар ажылын бичии-даа соксатпаан.

Ында байдал-биле таныжары-биле аңаа чеде бээривиске, бисти «Промжилстрой» ХАН-ниң (хааглыг акционер ниитилелдин) мастери Чингис Ортун уткуп алды. Ооң биске дыңнатканы езугаар алырга, ук тудуг бо чайын июнь, июль айларда ыяап доостур. Амгы бо кышкы соок үеде агаар дамчыыр вентиляция хоолайлары «Сантехмонтаж» база «Сварщик» кооперативиниң ажылчыннары салып турар болду. Ук ажил нарын: чыпшыр каннаар, дарганнаар, ханалар ояр, аар хоолайларны кран-биле көдүртүрү, оларны эптээри дээш, ажил-ла хөй. Ук кылдынып турар вентиляция хөлчок нарын тургузуптур. Чүге дээрге музейниң өрээл бүрүзү ангы-ангы температуралыг болур. Ынчангаш чылыг, соок, изиг температураларны ангы-ангы өрээлдерге доктаамал тудар апаар. Ук сорулгага бо кылдынып турар вентиляция системазын ажыглаар.

Чайын доостур

Кран башкарыкчызы В.Күдер.

Аар-саар ханалар ояр дээн чижектиг ажилдарны «Промжилстрой» ХАН-дан Эдуард Дамбаның бригадазы кылып турар. Ынчангаш ниитизи-биле бо хүннерде ук тудугда 30 хире ажылчыннар доктаамал ажылдап турар. Ажылдаар идик хеп-биле оларның хандырылганы эки.

Хөвөнниг чүвүрлерлиг, хөректээштерлиг, адыг-мажаалай дег, мөге-шырак ажылчыннар 38 градус соокту-даа тоовайн, аар хоолайны ханада үтче эптей суп турлар. Ол бүгүнү көргөш: «Кижик хөөкүйнү көөрге-ле бичии, харык чок ышкаш, херек кырында даг дег улуг тудугларны тудуп үндүрө бээр, күчүлүг-ле-дир» — деп магадап бодап турдум.

Ол-ла бүгү-биле танышкаш, ийи дугаар каътче бады кээривиске, ында «Промжилстрой» ХАН-дан аныак эр Юрий Ооржак баштаан ажылчыннар бетон хана кудар хеп белеткеп, кылып турлар. «Бригадавыста 6 кижик бис. Шупту аныак оолдар. Даргаларывыстың дааскан ажылын дыка дүрген күүседип турар бис. Чоокта чаа Улуг-Хем ол чарынгга суг шыгжамырын кылып доостувус. Ам мында келгенивис бо» — деп, аныак бригадир чай аразында хөөрей каапты. Аныак тыва ажылчын эрлерни көөрге, көрүштүг-даа чорду. Тывалар, шынап-ла, кылыгыр, тудунгур чон дээрзи оон безин көстүп турар. Ажылчыннарның акша-шалынын, бичии озалдап-даа болза, ай санында берип турар. Шалынын ортумак хемчээли 3000-3500 рубль болду. Юрий Хувискаалчыевичиниң бригадазында оолдарның хөөнү-биле алырга, хамык ужур ажил төлевиринде эвес, ажылды шынарлыг кылыры, тудугну дүрген доозары бооп турар.

Тудуг кырындан дүжүп келгеш, кранынче үнүп бар чыткан ооң башкарыкчызы Вероника Күдерге база ужураштывыс. Ону көөрге-ле, күш-шыдалы кошкак херээжен, а херек кырында краны-биле кады ол тонна-тонна аар чүктү тудуг кырында көдүрүп үндүрүп турар.

Борис ОНДАР.

Бригадир Ю.Ооржак баштаан ажылчыннар.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2003 чылдың январь 15-те № 179 доктаалын езугаар Тыва Республиканың чонунуң байырлалының – Шагааның болур хүнүн – 2003 чылдың февраль 2-де кылдыр доктаатканы-биле ДЫШТАНЫР ХУННУ 2003 чылдың февраль 2 воскресеньеден 2003 чылдың ФЕВРАЛЬ 3 ПОНЕДЕЛЬНИКЧЕ шилчиткенин база катап дыңнадып тур.

ТР-ниң Чазаанда

МАЛ ООРУ-БИЛЕ ДЕМИСЕЛ — КИЧЭЭНГЕЙДЕ

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы январь 28-те болуп эрткен. Анаа Чазак кежигүннери хун чурумунда көрдүнгөн 17 айтырыгны сайгарып чугаалашкан. Хуралды ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак башкарып эрттирген.

Хун чурумунда көрдүнгөн айтырыгларны сайгарып кирериниң мурнунда Чазак кежигүннери "М-54 "Енисей" автомагистралының эргелели деп күрүнениң федералдыг албан чериниң начальнигинге **Салчак-оол Саянович САНААНЫҢ** томуйлатканы-биле ону ооң мурнунда ажилдап турганы албан-дужаалындан хостааш, ТР-ниң ниити ажылгаладың автооруктар эргелелиниң начальнигинге **Данзын-оол Чалзапович ОНДАРНЫҢ** кандидатуразын бадылаан.

2003 чылдан 2010 чылга чедир Тыва Республикага мал уксаажыдылганын экижидери-биле күрүне деткимчезиниң дугайында республиканың тускай угланышкынның программаның дугайында илеткелди ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының мал ажылының талазы-биле оралакчызы С.М.Оюн кылган.

Ук программаның кол сорулгазы болза мал уксаажыдыл-

газын экижидери-биле (селекция) ажилды катап тургузары, көдээ ажыл-агый адырларында малдың баш санын өстүрери болгаш бо адырга ажилдаар черлерни тургузары болуп турар. Бир эвес бо программа херек кырында кандыг-даа доктар чок бүдө бээр чүве болза, 2010 чылда бода малдың баш саны 120 муң чедир, шээр мал 750 муң чедир, чылгы малдың баш саны 30 муң, ивиниң 3 муң чедир өзе бээриниң барымдаазы бар. Республиканың көдээ ажыл-агыйын сайзырадырының талазы-биле улуг уjurдузалыг программаны Чазак кежигүннери бадылаан.

"Алтай Республиканың кызыгаарының чоогунда кожууннарга мал оорунуң болгаш кем-херек үлгедиглерин болдурбазының талазы-биле хемчеглер дугайында" илеткелди ТР-ниң ИХЯ-зының сайыды С.П.Аренин кылган.

Сергей Петрович Аренинин чугаазындан алырга, 1997 чылдың дургузунда Алтай Республиканың чурттакчылары Тыва Республиканың девискээринден 383 баш малды оорлаан, дедир чүгле 16 малды эгиткен. Алтай Республиканың девискээринден бистин республикаже оорлар 400 баш малды сүрүп кирген. Олардан чүгле 20 баш малды дедир

эгиткен. 2002 чылда Тываның девискээринден Алтайже 40 сарлыкты оорлаан. Дедир 16 сарлык эгиттинген. Оорлар Алтайның девискээринден Тываже 25 аътты оорлаан. Дедир чангыс-даа мал эгиттинмээн.

Мал оорлаарының талазы-биле кем-херек үлгедип тургаш, Алтай Республиканың 1 хамаатызы өлгөн, 1 кижжи балыгланган. Бистин республиканың хамаатыларындан 1 кижжи өлгөн, 1 кижжи балыгланган.

Кем-херек үлгедиглерин болдурбас дээш база профессионал харылзааларны калбартыры-биле Алтай болгаш Тыва республикаларны иштики херектер органнары кады ажылдажылганын планын херек кырында күүседип эгелээн. Маңаа хамаарыштыр ТР-ниң ИХЯ-зы "Кайгал", "Рубеж" операцияларын чоруткан. Түннелинде Мөңгүн-Тайга болгаш Бай-Тайга кожууннарның хамаатыларындан 10 боону хавырган, кызыгаар чурумун үрөөн 15 кижилерни, мал оорлаан база өлүрүкчү херек дээш карзыттырып турар хамаатыларны туткан. Алтай-биле кызыгаарлажып турар кожууннарның чагырга даргалары-биле ИХЯ-ның аразында мал оорун болдурбазының талазы-биле дугуржулга бар. Мөңгүн-Тайга

кожуунуң Мөген-Бүрен суму-зунда мал оору-биле демисел чорударының талазы-биле тускайлаттынган дружинаны тургускан деп, ол чугаалаан.

"2003 чылда черлик үнүп турар конопляның өзүмнерин узуткаарының болгаш наркотиктиг бүдүмелдерни ажылгаарына удур хемчеглер алырының комплекстиг планын бадылаарының дугайында" илеткелди база-ла ТР-ниң ИХЯ-зының сайыды С.П.Аренин кылган.

2002 чылда республика девискээринге хоойлу-дүрүм үрөп, наркотиктиг бүдүмелдер саарып турганы дээш 597 кем-херек үлгедиин илереткен. Оларның аразындан 494 таварылгалар наркотиктиг бүдүмелдерни хөйү-биле шыгжааны дээш бүрүткеттинген. Илереттинген барымдаадан алырга, наркотиктиг бүдүмелдер садып-саарарының талазы-биле кем-херек үлгедиглери 71,1 хуу өскөн.

Хоойлу-дүрүм үрөп, чажыды-биле садып-саарар деп турган 95,3 кг наркотиктиг бүдүмелдерни хавырган. Наркотиктер талазы-биле демисел чорудар тускай ажылдакчыларның саны республикада чүгле 23 кижжи, республиканың 7 кожууннарында иштики херектер килдистеринде ыңдыг албан-дужаал

чок. Материал-техниктиг бааза база кошкак болуп турарындан наркотиктерге удур демисел чогуур уjurлуг деңгелге четпелни турар. Республика девискээринде 80 гектар черде конопля өзүмнери өзүп турар. Ону белеткеп, садып-саарып турар бөлүктөрнү баштыңчыларын туткан.

Бо ийи айтырыгга хамаарыштыр ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак бодунуң чугаазына мынча дээн: "Бо кончук чугула айтырыг-дыр. Маңаа хамаарыштыр январь 10-да РФ-тиң Президентизи-биле уjurажылгага база чугаалашкан. РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзи В.Драчевский бистин республикавыска чорааш, бо айтырыгга хамаарыштыр дүвүрелин база чугаалаан. Чүгле милиция, прокуратура бо айтырыгны шийттирлеп шыдавас, яамылар база бо айтырыгке боттарының кичээнгейин салып уjurлуг. Мал оорунуң талазы-биле кайы-даа таланын мал оорлары ийи төрөл чонну бот-боттарыңче удурландырып турар-дыр".

ТР-ниң ИХЯ-зының сайыды С.П.Аренинин кириген айтырыгларын Чазак кежигүннери хүлээп алгаш, бадылаан.

Игорь ДАМДАК.

БЕДИК ШАҢНАЛ-БИЛЕ

Республиканың социал адырынга кадрлар белеткээринге кириген үлүг-хуузу дээш Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың 2003 чылдың январь 27-де Чарлыын езугаар Челябинскиниң юридиктиг техникумунуң ажылдакчыларын шаңнаан.

"Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты

Челябинскиниң юридиктиг техникумунуң директору **Алексей Петрович СОЛОДОВНИКОВКА** тывыскаан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижи-биле

Челябинскиниң юридиктиг техникумунуң общежитиезинде кижизидикчи **Галина Андреевна МАКАРОВСКИХТИ** шаңнаан.

ЧАА ТОМУЙ-ЛААШКЫННАР

Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың январь 28-те №51 доктаалын езугаар С.С.Санааны өске ажылче шилчээни-биле Тыва Республиканың ниити ажылгаладың автооруктар эргелелиниң начальнигиниң албан-хүлээлгезинден хостаан.

Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың январь 28-те №52 доктаалын езугаар Тыва Республиканың ниити ажылгаладың автооруктар эргелелиниң начальнигинге **Данзын-оол Чалзапович ОНДАРНЫ** томуйлаан.

Чазак доктаалдарына Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. ООРЖАК ат салган.

БИР ХҮННҮҢ АЖЫЛ ТӨЛЕВИРИН — ӨӨРЕНИКЧИЛЕРГЕ

Көдээ-даа, хоорай-даа черлерде ажыл чок кижилерниң саны көвүдөп олурар. Республикада байдал ооң уламындан дүшкүрлүг апарып, кем-херек, оор болгаш оон-даа өске күзенчиг эвес чүүлдер, аарыг-аржык өөскүп, нептереп турар.

Мындыг ниитилелге чурттап турар болганывиста чоннуң ажы-төлүнүң кижизидилгезинче кичээнге углап, олар-биле үргүлчү харылзажыр, аралажыры бистин хүлээлгевис болуп уjurлуг. Уруг-дарыының өөредилгезинче кичээнге салыр

санныг ада-иелерден аңгыда, хөй кезии тоомча чок болуру биске, башкыларга, аажок берге, аарышкылыг-дыр.

Кышкы идик-хеп чогу-биле бажыңнарында олургулаар уруг-дарыының саны чылдыңна немежи олурар. Кожуунуң ол-бо организациялары чогуур шаа-биле деткимчени көргүзүп-даа турза, байдал чүгээртөвөн.

Мону өөренип көргөш, бистин Тураның №2 ортумак школазының башкылары хурал кылгаш, башкы бүрүзүнүн бир хүннүң ажыл төлевири социал байдалы берге өг-

бүлелерге дуза кылдыр өргүүр деп шийттирни ноябрь айда-ла хүлээп алган. Ооң түңнелинде школаның баштаар чери, директор Лидия Михайловна Хөвөңмей ада-ие комитединиң даргазы Раиса Байыртыевна Торлукка 8955 рубльди хүлээди берген. Ук түнге кидис идиктер, кышкы тоннар, куртка, шубалар, бөрттер саткан болгаш чамдыктарыңга акша дузаламчызын көргүскөн. Ам өөреникчилер бистин школада долузу-биле хаара туттунган деп болур.

Меңги ООРЖАК,
башкы.

ЧЫЛДЫҢ ТҮҢНЕЛИН ЧУГААЛАШКАШ...

Кызыл хоорайның күрсанэпидхайгаарал төвүнге ТР-ниң күрүнениң кол санитар эмчизи Л.М.Ооржактың киржилгези-биле хурал болган. Анаа ук төптүн 2002 чылда

Кызыл хоорайның күрсанэпидхайгаарал төвүнүн кол эмчизи Валентина Ивановна Назарованың илеткелин езугаар алырга, чоннуң амьдыралының эпидемиологтук байдалын чагайжыдар талазы-биле ажылды ук төп эрткен 2002 чылда **92 хуу күүсеткен** бооп турар. Чүгле өт аарыының болгаш садыг-саарылга черлериниң арыг-шевериниң талазы-биле ажилдар чедир чоруттунмаан бооп турар. Чыл дургузунда санитар айтырыгларының талазы-биле 60 хуралдар, 2 семинар-өөредилге, 62 хыналда рейдилер, улус өөредилгези, чөмөнчилге, уруглар албан черлери, эмнелгелер дээн ышкаш өске-даа албан черлеринче үнүшкүннер хөйү-биле организааттынган. Чон ортузунга арыг-шевер, гигиена

дугайында лекциялар номчутунуп турган. Ижер суг, аш-чем хыналдалары доктаамал чоруттунуп, янзы-бүрү халдавырлыг аарыгларның тыптып нептерээрин болдурбас дээш болдунар-ла аргаларны ажылгап турганнар.

Кызыл хоорайда бо хүннерде колдап турар аарыглардан бирги черде социал үндезиниң өкпе, кодур, шээр аарыглар бооп турар. Ийги черде — ижин-шөйүндү, өт, үшкү черде — хан сорар маңгысталчак амьдыралдыг насекомнардан тыптыр аарыглар бооп турар. Ынчалза-даа мурнуку чылдарга деңгээрге, ук аарыгларның тыптыр чылдагааннары эвээжеп турар. Чижээлээрге, 2001 чылда хоорайга 400 кижжи өкпе аарып турган болза, 2002 чылда 355 кижжи аараан. Ону ал-

гаш көөрге, чылдан чылче аарыыр кижилерниң саны эвээжеп турар.

Кызыл хоорайның чурттакчыларының саны сөөлгү чизе езугаар 107 муң кижжи чедир өзүп көвүдөөн. Ооң-биле чергелештир ядыы-ядамык чорук база калбарып турар. Ол чорук Кызылдың күрсанэпидхайгаарал төвүнүн ажылдакчыларының ажылынга улуг шаптыкты таварыштырып турар. Ындыг чорук кодур аарыының тыптып нептерээринге байдалды тургузар. Ындыг-даа болза Кызылдың күрсанэпидхайгаарал төвүнүн ажылдакчылары чоннуң чединмес амьдыралдыг кезеэнче улуг кичээнге ийи салып, хыналдаларны чорудуп, баш удур хемчеглерни ап турар.

Борис ОНДАР.

Ветеринария департаментизинде

ЫЛГАПДЫГ ЭРТКЕН

Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының хуралдаар залыңга "Күрүнениң ветеринария албанының 2002 чылда чоруткан ажылдарының түңнелдериниң дугайында" чөвүлел хуралды Ветеринария департаментизи бо чылдың январь 28-те эрттирген.

Бойдус ажылгалының болгаш аграр үлетпүр комплекзин (АУК) хөгжүдериниң эргелелиниң начальниги Макаров Сат, Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының оралакчызы Сергей Оюн, республиканың эртем-ветеринария лабораториязының эргелечизи, ветеринария эртемнериниң кандидады Чечек Лопсан, мал ажылы-биле демисел чорудар станцияларның начальниктери, кол бухгалтерлери, ветеринария лабораторияларының, республиканың ветеринария албанының организацияларының директорлары оон ажылынга киришкен.

"Тыва Республиканың кожууннарында ветеринария — мал аарыгларындан баш бурунгаар камгаланыр хемчеглерни 2002 чылда чорутканының түңнелдериниң дугайында", "Тыва Республиканың күрүне ветеринария албанын 2003 чылда акшаландырышкынның түңнелдериниң дугайында" ийи улуг айтырыгны делгереңгейи-биле чугаалажып сайгарган. Айтырыг-харыштар, санал-оналдар солчушкуннарлыг айтырыглары-биле чөвүлел хурал онза ылгалдыг, солун эрткен.

Бадылдай НАРАДЫ.

Айтырыгларга харыылар

2002 ЧЫЛДЫҢ ДЕКАБРЬ 16-ДА "ТЫВА" ТЕЛЕКАНАЛГА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫ Ш.Д.ООРЖАКТЫҢ КИРЖИЛГЕЗИ-БИЛЕ ДОРТ ЭФИР БОЛГАН. ДОРТ ЭФИРНИҢ ҮЕЗИНДЕ ХАМААТЫЛАРДАН 130 АЖЫГ АЙТЫРЫГЛАР КЕЛГЕН. ТЕЛЕКӨРҮКЧҮЛЕРНИҢ АЙТЫРЫГЛАРЫНГА ХАРЫЫЛАРНЫ ПАРЛАП ЭГЕЛЕДИВИС.

(Уланчызы. Эгези № 10 "Шында").

18. Елизавета ДОРЖУ, пенсионер, Кызыл хоорай:

1997 чылда-ла Өвүрдэн Кызылга чедип келген мен. Ийи оолдуг мен, оларның бирээзи ийиги бөлүктүң инвалиди. Чурттаар оран-сававыс чок, хөлезилеп чурттап турар бис. Чурттаар оран-сава хуваар комиссия чүнүң-биле-даа дузалап шыдавазын чугаалады. Шериг-оол Дизижинович, мен Силерниң-биле хууда ужурашкаш, бодумнун дилээмини чугаалап болур мен бе?

— Айтырыгны көрүп турган. ТР-ниң Чазак Даргазының хүлээп алышыкынынга кирер кылдыр бижиттинген силер.

19. Б. БАДАРЧ, гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртем ажылдакчызы:

Моолдан 90 чылдарның эгезинде келген мен, 1995 чылда ТывКУ-ну дооскаш, Тывага ажылдап артып калган мен. Өглүг-баштыг мен, уругларлыг, ыңдыг болзажок чурттаар черивис чок. 2000 чылда менээ чурттаар оран-саваны аңгылап бээр дугайында Тываның Чазаның доктаалы хүлээп алдынган, ыңдыг болзажок квартираны ам-даа ап чадаштым. Бодумнун айтырыым-биле ам кымга кирип болур мен?

— Билдиришкчин көрдүнген, комиссияның шийтири бар.

20. Екатерина Майсеевна СЫРАТ:

Хөй уругларлыг ие мен. 1995 чылдан квартира дилеп келдим, 1998 чылда ону менээ бээр деп азааннар. Ынчалзажок ону мынчага чедир албаан мен. Чоокта чаа Капитолина Белековнаның хүлээп алышыкынынга чордум, оларда мээң документилерим чок болду — чидирипкен хевирлиг. Бо чылын менээ квартираны бээр кылдыр айтырыымны шийтпирлээринге деткимчеден бээринерни диледим.

— Силерниң документилеринер читпээн, Тыва Республиканың Чазак Аппарадының Хамаатыларның чагаалары болгаш дилег-бижиктери-биле ажыл чорудар талазы-биле эргелелде олар чыдар. Билдиришкчин көрдүнген, комиссияның шийтири бар.

21. Людмила МОНГУШ, Кызыл хоорай:

Мээң авам Саяна Дарба чок аларган. Ол 1988 чылдан бээр квартира оочурунга турган, мен ооң уруу болганымда, каян оочур чедип келирге, ол квартираны ап болур мен бе?

— Айтырыг көрдүнген, Кызыл хоорай чагыргазынче чорудупкан.

22. Алдын Чадамбаевна МЕЧЕНА:

1974 чылдан бээр квартира оочурунда турар мен, ам-даа албаан мен. Чазак Даргазының хөй-ниити хүлээп алыр черинче кирип чадаштым.

— Айтырыгны комиссияга көргөн, Кызыл хоорай чагыргазынче шийтпирлээр кылдыр чорудупкан.

23. Александр Николаевич СТРЕЛЬНИКОВ, техниктиг эртемнерниң кандидаты, ТывКУ-нун доцентизи:

1972 чылдан бээр чурттаар оран-сава алыр оочурда турар мен. Чурттаар оран-саваны бирги ээлчегде алыр улуг даңзыда чеди чыл турар мен, ол үе дургузунда хөй-ле бажыңнар дужааттынза-даа, квартира ам-даа албаан мен. Чазак Даргазының-даа, Кызыл хоорайның мэриниң-даа хүлээп алышыкынынче кирип чадап каан мен. Ам чүү хире манаарыл азы документилерни Гиннестин рекордтар дептеринче дужаар бе?

— Тыва Республиканың Чазак Даргазының хүлээп алышыкынынче чалаттырар силер, ынчалзажок мооң мурнунда ыңдыг айтырыглыг кижилер эргелелде черле

келбээн.

24. Юрий АНЧИ:

3 уругну чааскаан кижизидип олурар мен. 1999 чылдан бээр квартира дилеп келдим, 1987 чылдан чийгелделиг оочурда турар мен. 2000, 2001 чылдарда чурттаалга шөлүн бээр бооп азаап келдилер, бербедилер-даа.

Билдиришкчин көрдүнген, комиссияның шийтири бар.

25. Марианна ООРЖАК:

Репрессияга таварышкан кижиниң уруу дээш квартира бээрин авамга азааннар чүве. Ынчалзажок авам чок аларган. Квартира ап болур мен бе?

— Айтырыг көрдүнген.

26. ОНДАР:

Квартира садып алырынга дуза көргүзерин дилеп ор мен. Өскүс ийи чээннерим азырап олурар мен.

— Айтырыгны чугаалажып көргөн. Документилерни белеткээр талазы-биле тайылбыр алыры-биле эргелелде хүлээп алышыкынга келиринер чугула-дыр.

27. Күжүгет, 2-ги бөлүктүң инвалиди:

1999 чылда менээ квартира бээр бооп азааннар, билдиришкчинимге ийи удаа резолюция салган хирезинде, квартираны ам-даа чок.

— Чурттаар оран-сава хуваалдазының талазы-биле билдиришкчинерни баш бурунгаар көөр айтырыглар талазы-биле комиссияга айтырыгны көргөн. ТР-ниң Чазак Аппарадының Хамаатыларның чагаалар болгаш дилег-бижиктерин сайгарар ажыл талазы-биле эргелелче Силерниң келиринер чугула.

28. Шолбан БУЛУГУН:

Кадайым болгаш уругларым, а ол ышкаш 1-ги бөлүктүң инвалиди кат-ием-биле авам сугда бичии дундам база ооң өг-бүлө-биле кады үш өрээлдиг квартирада чурттап турар бис. Эң-не берге байдалда улус болгаштың, Силерге чаңгыс удаа эвес дилег кылган бис, мээң билдиришкчиним 107 кабинетте чыгыпшаан. Бистиң дилээвисти дүргедедирин хөлчөк-ла дилеп тур бис. Кандыг-даа болза чурттаалга шөлү азы чурттаалга субсидиязы алыр аргадан берип көрүңер, чүге дизе тар "хрушевкада" сыңмарлажып чурттап турар бис, квартираны орнал-солуур арга база чок.

— Билдиришкчинерни комиссия-же чорудупкан.

29. Долаана ДАМДЫН-ООЛ, Кызыл хоорай:

Оглум инвалид. Ийи өрээлдиг квартирада 10 кижилер чурттап турар бис. Чурттаар оран-сава алырынга дузалажып көрүңер.

— Чурттаар оран-сава хуваалдазының талазы-биле билдиришкчинерни баш бурунгаар көөр айтырыглар талазы-биле комиссияга айтырыгны көргөн. Документилеринерни ТР-ниң Чазак Аппарадының Хамаатыларның чагаалар болгаш дилег-бижиктерин сайгарып көөр ажыл талазы-биле эргелелче чорудары чугула-дыр.

30. Светлана ДОРЖУ, ашаа Доржу ШАНГЫР-ООЛ, хоочун журналист, 1-ги бөлүктүң инвалиди:

Чаагайжыттынмаан чаңгыс квартирада 4 өг-бүлө чурттап турар. Чурттаар оран-савадан аңгылап бээрин дилеп тур бис.

— Силерниң айтырынарны чурттаар оран-сава хуваалдазының талазы-биле билдиришкчинерни баш бурунгаар көөр айтырыглар талазы-биле комиссияга көргөн. Силерге документилерни Тыва Республиканың Чазак Аппарадының Хамаатыларның чагаалары болгаш дилег-билдиришкчинерин сайгарар ажыл талазы-биле эргелелче кириери чугула-дыр.

31. Мария БАЛЬЧИЙ-ООЛ, Роланд ХОВАЛЬПГ, республиканың Алдан-Маадыр аттыг музейиниң ажылдакчылары:

Чурттаалга байдалымысты экижидерин диледивис.

— Чурттаар оран-сава хуваалдазының талазы-биле билдиришкчинерни баш бурунгаар көөр айтырыглар талазы-биле комиссияга айтырыгны көргөн. Тыва Республиканың Чазак Аппарадының Хамаатыларның чагаалары болгаш дилег-билдиришкчинерин сайгарар ажыл талазы-биле эргелелче документилерни Силерниң чорударыңар чугула-дыр.

32. Дунгаа Чылбаковна МОНГУШ, пенсионер, башкы:

Чурттаар оран-сава аңгылап бээрин диледим, Чазак комиссиязы бистиң чурттаалга байдалдарымыс-биле таныжып көргөш, айтырыгны өөренип көөрүн азаан чүве.

— Чурттаар оран-сава хуваалдазының талазы-биле билдиришкчинерни баш бурунгаар көөр айтырыглар талазы-биле комиссияга көөр кылдыр чоруткан.

33. Биче-Уруг КЫРГЫС, башкы, инвалид:

1998 чылда чурттаар оран-сава алырынга билдиришкчин кириген мен. Мынчага чедир харыы албадым. Харыыны кайыгын билтип ап болур мен?

— Чурттаар оран-сава хуваалдазының талазы-биле билдиришкчинерни баш бурунгаар көөр айтырыглар талазы-биле комиссияга айтырыгны көргөн. Силер документилерни Тыва Республиканың Чазак Аппарадының Хамаатыларның чагаалары болгаш дилег-билдиришкчинерин сайгарар ажыл талазы-биле эргелелче кириринер чугула-дыр.

34. Өлзеймаа ОЮН, хөй уругларлыг ие.

Бажың алыр оочурда 20 чыл турар мен. Кызылчыларның аразынга "Спутник" суурда бажыңга квартира хуваалдазы болур бе?

— Айтырыгны Кызыл хоорай чагыргазынче чорудупкан.

35. Мария Григорьевна ДАНЫШИНА, пенсионер.

Бажыңнар туттунар бе? Оочурда 30 чыл тур мен. Бажың оочурунга катап даңзылаашкын каян болурул?

— 2001 чылда 34,2 муң дөрбелчин метр чурттаалга бажыңнары ажылгалга кирген. 2002 чылда "Спутник" суурда 141 квартиралыг бажыңның, Фрунзе кудумчунда 24 болгаш 18 квартиралыг бажыңнарның, Пушкин кудумчунда 16 квартиралыг бажыңның тудуу эгелээн. 2003 чылда оларның тудуу доостур ужурул. Программаже немелде кылдыр ИХЯ-ның 67 квартиралыг бажыңның тудуу кирген. "2002 чылдың декабрь 16-да "Тыва" телеканал дамчыштыр дорт эфир үезинде ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка кирген телекөрүкчүлөрнүң дилеглерин боттандырап талазы-биле хемчеглерни баддылаар дугайында" Тыва Республиканың Чазаның 2003 чылдың январь 5-те №1 доктаалын езуугаар чурттаар оран-савага оочурун катап бүрүткээрин боттандырап даалганы Кызыл хоорай чагыргазынга берген. Чурттаар оран-сава хуваалдазының талазы-биле Кызыл хоорайның комиссиязынга баар апаар-дыр силер.

36. Оксана МОНГУШ, Ак-Довурак:

Чурттаар оран-сава садып алыры-биле анык өг-бүлелер субсидиялар ап болур бе?

— Тыва Республиканың Чазаның 2000 чылдың май 13-те №277 доктаалын езуугаар Ак-Довурак хоорай чагыргазынга баар апаар-дыр силер.

37. Валентина КАРМАНОВА, Кызыл хоорайда уруглар поликлиниказының

медсестразы:

Ажыл төлевири биске чүге кезектеп берип турарыл? Октябрьда бис 25 хуузун алдымыс. Ыяап-ла медицина камгаладылганының фондузу акша-хөреңги шилчитпээн деп биске тайылбырладылар.

— Ажылдавайн турар чурттаакчы чоннун камгаладылганы дээш төлөлгелер талазы-биле тус чер чагыргаларының өре-ширеси-биле холбаштыр ыяап-ла медицина камгаладылганының девискээр фондузу эмнеткен аарыг кижилер дээш ЛПУ-нун (эмнелге-профилактиктиг албан чериниң) тарифтерин төлээрин чогуур үезинде эвес, 2 айлар озалдаашкынныг чоруткан. Республиканың уруглар эмнелгезиниң ажылдакчылары оларга хамааржыр бүгү шалыңны декабрьда алганнар.

38. С.Д.МОНГУШ, республиканың уругларниң Кызыл хоорайда № 2 эмнелгезиниң ажылдакчызы:

Бюджетке хамааржыр бүгү-ле организациялар ноябрь айның шалыңын ап алганнар. Бистер октябрь айның безин долузу-биле албаан бис. Шалыңымысты бүдүн чыл дургузунда кезектеп алыр-дыр бис. Хемчег алырын дилеп тур бис.

— Ыяап-ла медицина камгаладылганының системазында ажылдап турар кадык камгалал ажылдакчыларынга "Ажыл төлевири" деп статья езуугаар бюджет хөреңгилериниң күсели-биле эмнелге албан черинде ажылдап турар кижилер бүрүзүнче шалыңны магадылап төлээри көрдүнүп турар.

39. Би-Хемниң төп кожуун эмнелгезиниң ажылдакчызы:

Бистиң кожуунга кожуун эмнелгезиниң ажылдакчыларынга ажыл төлевири черле чедир акшаландырбас-тыр. 2000 чылда 400 муң рубль, эрткен чылын 1 миллион, бо чылын 3 миллион рубль чедир акшаландырбады. Ыяап-ла медицина камгаладылганының фондузу акша-хөреңги чедир аңгылап бербейн турар дээр-дир. Бо айтырыгны канчаар шийтпирлеп болурул? Сентябрь биле октябрь айларның ажыл төлевири алган болзусса деп хөлчөк-ла күзээр-дир бис.

— 2002 чылда ажыл төлевириңиз фондузун шынар чок планнаанындан Улуг-Хем, Тес-Хем болгаш Би-Хем кожууннарның медажылдакчыларынга шалың акшазын төлээри озалдап турар. 2002 чылда ажыл төлевириңиз фондузун санап турда, штат расписаниезинге: Улуг-Хемге — 102 единица, Тес-Хемге — 42, Би-Хемге — 25 единица барымдаалаттынып көрдүнмейн барган. Ооң уржундан 2002 чылдың ажыл төлевириңиз фондузунун талазы-биле хандыртынмас чорук 9,8 млн. рубль болган.

40. Кунгуртут ортумак школазының башкылар коллективи:

Акша-шалыңымысты доктаамал озалдап алыр-дыр бис. Бүгү-ле бюджет ажылдакчылары ноябрьның акша-шалыңын апкан хиреде-ле, а бистер октябрь айда чүгле аванс алдымыс.

— ТР-ниң Саң-хөө яамызы ажыл төлевириңиз ай фондузун ай санында шилчидип турар. "2002 чылдың декабрь 16-да "Тыва" телеканал дамчыштыр дорт эфир үезинде ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка кирген телекөрүкчүлөрнүң дилеглерин болгаш чагаа-бижиктерин боттандырап талазы-биле хемчеглерни баддылаар дугайында" Тыва Республиканың 2003 чылдың январь 5-те №1 доктаалын езуугаар Тере-Хөл кожууннун чагырга даргазы А.С. Санчатка 2003 чылдың январьда башкыларга шалың акшазын бээр дугайында айтырыгны шийтпирлээр даалганы берген чүве.

(Уланчылыг).

ӨНЧҮНҮҢ ЭЭЗИ БОЛУР ҮЕ КЕЛГЕН

“Бүгү делегейде ышкаш, Россияның суур-сумуларынга рынок экономиказы күрүнениң карак салбас кичээнгейинге турар ужурул” деп республиканың аграр секторунун чугула айтырыгларының болгаш тускай шынарларының дугайында Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем ямызының сайыды Николай Алдачи “Парламентская газета” солунун тускай корреспондентизи Анатолий СТАТЕЙНОВКА интервью берип тура, бүзүредип чугаалаан. Оларның аразында болган интервьюну номчукчуларның кичээнгейинге парладыыс.

— Николай Бугалтырович, Тывага мал ажылы кезээде бир дугаар черге турган болгай. Мал коданнарының барык 90 хуузуна бойдустан чайгаар үнген олт-сигенниг одарларын ажыглап келген. Амгы үеде өскерилген чүве бар бе?

— Мал ажылы – бистин арааттарның чылдан чылче чаңчыл езугаар кылып келген ажылы. Тываның агаар-бойдузу кайгамчык, ынчангаш соңгу чүктүн ивизи төвө-биле, сарлык-биле кады чоруур Россияда чаңгыс борбак девискээр болуп турар.

1975 чылда Тываның хою 1 миллион 250 муң чедип турган. А 1970 чылдан 1993 чылга чедир Тывага хой миллиондан эвээжевейн турган. Амгы үени алып болза, мал бажының саны 825 муң чедир кызырылган. Ооң-биле катай мыйыстыг бода болгаш чылгы малдың саны кудулаан.

Эң-не халаптыг чүве, 1992-1993 чылдарда, кажан ажыл-агыйлар хуужуттунуп, чер, машина-техника, мал-маган күштүг кижилерниң холунче кирген үеде болган. Ол үеде көдээге хааннаашкын, алгы-кышкыкы кижилерниң тергидеп турган үези. Совхоз директорларын сонгуп турган үеде 100 чаа удуртукчунун 90 хуузу чымчак сандай ээлээр харык-шинээ чок турган. Каас сөстөр эдер, хөй шүгүмчүлөл кылып кижилерден езулуг удуртукчу үнери ховар турган.

— Эрткен чазыгыларның өөренип көрүп турар силер бе?

— Ужу-бажы билдинмес чүүлдер бодунун эвинче салдынган. Кооперативтер, акционерлиг ниитилелдер удуртукчуларынга кандыг-бир кижини удуртукчу кылдыр томуйлап алырын болганчок сүмөлээр бис. Ынчалза-даа ооң негелде кылып, коллективтин үнү-биле чөпшээрэжип, ону сонгуп алган кижилерниң мурнунга чугула айтырыг салыр салым-чаяннын көөр.

Амгы үеде дыка хөй кожуун советтери суму чагыргаларының даргаларын томуйлаарын сүмөлөп турар. Суму чагыргаларының даргаларын сонгуп-даа алырга, боду ажылдап алган-биле дөмей, күрүнениң дотация акшазынга-ла өйлежип олурар. Ынчангаш саазын кырынга бодуарга, херек кырында амьдырал элээн нарын.

Бистин республикада күрүнениң 28 каттышкан бүдүрүлгелери бар. Оларның удуртукчулары-биле керээ чарып алган ажылдап турар бис. Рынок экономиказының үезинде көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринин чамдызы күрүнениң болур ужурул деп чүс хуу бүзүрелдиг мен. Ынчан-мас болза малчыннарга, арааттарга уксаалыг өшкү, хойну, чылгыны кым тып эккеп бээрил? Чокта чаа Казахстандан 100 ажыг тускай породаның өшкүзүн эккелдвис. Уксаалыг мал садып алып малчыннарга деткимче кылдыр сак-хөө байдалдарын ажылдап кылып турарыбыз ол.

— Канчаарга-даа Россия дөмей-ле рынок агымы-биле чоруп орат болгай. Чамдык арааттар малының бажын көвү-

дедир өстүрүп турар, а өскөлери буурап дүжүп-даа турза, дөмей-ле ажылын салбас.

— Ол, шынап-ла, рыноктуң чорулгазы болгай. Аңаа хамаарыштыр бис хөйну көрдүвүс. Чамдык ажыл-агыйлар черни хуужудары-биле үлежип алган. Бир өрегеге онааштыр 10-15 гектар болуп турар. Ындыг хензиг черге канчап тараа тарырыл? Чамдык арааттар үлежип алган хензиг черлерин безин 3-4 чыл иштинде ажыглаар хамаанчок, кандыг байдалдын чедип барып көрбөзөн боор-дур. А оларның алган техниказының дугайында чугаа-даа турбас. Удавас оларның алган шөлдери чер-биле ажылдап билер болгаш ооң ажыын көрүп өөрөнген кижилерниң холунче кире бээри мында. Тываның Үндезин Хоойлузунда ону чөпшээрээн-не болгай.

Ырак суурларның төлээлери келгеш, совхозтарны катап тургузарын дилеп турар. Ону ам канчаар тургузарыл, кымның акшазы-биле? Коллективтиг ажылдаар деп бодаар болза, машина-техниканы кадып алгаш, акционерлиг ниитилелдерден тургузуп алдыр.

— Республиканың удуртукгазы хажызынга артпас болгай, арааттар дуза алыр бе?

— Ыраккы кожууннарга малчыннар боттарының малының эдин күрүнеге дужаап шыдаар кылдыр белеткел бүдүрүлгелери тургузар деп турар бис. Белеткел контораларының тургузукчулары тус черниң суму чагыргалары болур. Ынчалза-даа ээтти алгаш, өскээр садып үндүрүп турар кижилерниң арааттардан ээт садып алырын кым-даа хорувайн турар. Ол харын арааттарга, малчыннарга ажыктыг болур. Садып алыкчылар хөйде, өртек улгадыр.

Специалистерниң билиг-мережелин бедидери-биле бодувуста институт тургузуп алгаш, оларны чыып, өөредип турар бис. Амгы акша-шалың берге үеде ийи-чаңгыс кижилерден аңгыда, шупту улусту ыңай-бээр өөредип чорудары болдунмас. Бодунга өөредирчи чийк болур. Ынчангаш чылдыңна аныктарны, ылаңгыя көдээ черлерден, институт болгаш техникумнарга өөредип ап турарывыс арааттарның база малчыннарның ажыл-херээнге чаа деткимче деп көрүп турар мен.

— Оон түңнел үнүп болур бе?

— 2003-2004 чылдардан бээр республикага дүк хойнуң бажын миллион чедириптериниң барымдаазы бар деп көрүп турар бис. Бистин эдвис экология талазы-биле эн-не арыг, өртээ чийк, ынчангаш ону дөмей-ле садып аппаар.

Бүдүрүлгениң түңнели кажан чүгле ажылга таарымчалыг байдал тургустунганда, ынчан билдинер. Бистин чонувус аразында кидис өглерге төртүтүнгөш, аңаа-ла өскөн, көжүп-дүжүп чораш мал малдарына ынак улус бар. Ам-даа муң-муң гектар хову-шөлдеривис одар-белчири мал оъттаарына четчир.

Бир эвес силер амьдыралыңарны политика-биле холбаар деп турар болзуңарза, мээң сүмем — эки хандыр боданып алыңар. Ылаңгыя силерге бодуңарның ат-алдарыңар, чаагай амьдыралыңар, кадыкшылыңар болгаш чуртталгаңар эргим болза. Ол бүгү амьдыралда чаагай, чугула чүүлдер чаңгыс шак дургузунда буурап каап болур.

Сөөлгү чылдарда мээң амьдыралымда тургустунуп келген чидиг айтырыглар политика-биле холбашкан, тодаргай чугаалаар чүве болза, сонгулдалар-биле холбашкан.

Эрткен чылын апрель 18-те Кызылда квартиравыстың эжиниң аксынга хааржак салып каан турганын оглум эскерип каан. Хааржакта бижип каанындан алырга, меңээ, Анатолий Васильевич Биче-оолга, келген болган. Оглум өске улуска келген чүүлге дегбес кылдыр кижизиттинген болгаш хааржакты бажыңче кирип кааш, аңаа дегбээн. Хааржакты ажыдып көөрүн эжим меңээ сүмөлөвээн. Ынчангаш ону эжимниң сүмези-биле ырак эвесте туттунуп турар тудуг объектизинге аппараттар, узун

кончуг болду. “Хоптаашка” менден айтырды:

— Толя, мынчаар чугаала-жып алылаам, сен Сайын-Белековичини деткир болзуңза, оон сени бис кожуун чагыргазының даргазы кылып каар бис. Байдалды нарыдаткан ажың чүү боор. Сайын-Белекович Күрүне Думазыңче эртпейн-даа баар болза, сайыт хевээр артып каар болгай.

Мен арага-дары ишпес болгаш эзирик улус-биле чугаала-жыр хөңнүм чок, ынчангаш мээң салымымны боттары-ла шийт-

рышпас мен. Меңээ үстүнде адааным “парламентарийлерниң сымьраны” кижизиг эвес чоруктуң эң дээди чадазы-дыр деп түңнедим. Бөлүк кижилер хөй-хөй сонгукчуларны дуурайлааш, байып алырының чепсээ болур кызыгаар чок эрге-чагырганы тургускаш, аңаа саадаптарын кол сорулга кылып алган турганнар. Чонну, оларның аразында мени оларга хоойлу-дүрүмнү сагып турарының талазы-биле карак чаарының чепсээ кылдыр ажыглаар бодааннар.

Ынчангаш ол бүгү кижилерниң чорудуп турар суртаал, көгүдүлгелеринге таарзынмайн, ыңдыг үзелдиг кижилерни эрге-чагырга органынче эрттирбес дээш, Чылгычы Ондарның деткичи бөлүүнүгө ажылдай бердим. Шак-ла ынчан хамык чүве эгелээн...

РФ-тиң Күрүне Думазыңче сонгулдаларга чедир ийи неделя арткан турда, бөлүк делегейлер Барыин-Хемчикте иштики херектер сайыдының деткичи

Сонгулдалар изи-биле

ДЕПУТАТТЫҢ КИЧЭЭНДИРИИ

пирлей шаап ап турарыңа таарышпадым. Ооң кадында кыжанырын база шенеп турганнар болгай. Оларның ыңдыг турамык саналыңа изиглени бергеш, Россияда негтеренгей чүдөк сөстү дыңзыг чугаалааш, тайгаже чоруптум.

Ооң соонда оларның талазындан “элзедиишкинниң” үш дугаар шенелдизи база болган.

Бо удаада “парламентарийлер” өске талазындан ыйыдып келген. Олар меңээ “коргунчуг чажытты” сымьраны араак дыңнаттылар. Оларның чугаазындан алырга, Шериг-оол Ооржактың эрге-чагыргага олурар хуусаазы үр болбас, ону сонгулдаларга кижиринче чагатпас бис деп буйрединин шенедилер. ИХЯ-да, АЧФАЭ-де, Прокуратурада болгаш суд системазында боттарының кижилериниң дузазы-биле “сүлчээчилер” кыска хуусаа дургузунда Шериг-оол Ооржакка удур кеземче херээн оттургаш, ону Чазак Даргазының сонгулдаларыңа киржиринден чайладыптарын база чугаалааннар. Бир эвес хемчег болдунмайн баар таварылгада өске арганы база ажыглаар бис. Кандидат Шериг-оол Ооржакты Төп сонгулда комиссиязының болгаш судтуң шийтпири-биле сонгулда чурумун үрээни дээш бүртүкелден уштуп кааптар. Ынчап келгенде, Чазак Даргазының албан-дужаалыңа иштики херектер сайыдының кирип турары командадан кандидат сонгудуп алыр. Ынчан ол деткип турган кижилерин шаңнап-мактаар, а кым удур турган болдур, ол Тывадан дезип чоруур апаар.

Мен бодумга хамаарыштыр сойгалакчы бүдүштүг болгаштың багай талаларын база бар деп бодап чоруур мен. Ындыг-даа болза өске кижилерге хамаарыштыр кижизиг мөзү-бүдүштүг хамаарылганы тургузуп чоруур мен. Ынчангаштың кижилерде, ылаңгыя эрге-чагырга туткан чамдык кижилерниң салым-чолун бодунуу-биле шийтпирлексээн турамык сеткилинге таа-

бөлүүнүң кабинедиче дүне киргеш, хамык чүвени үрегдээш, стол кырынга кадыг албаннап каан болган. Ол хулиган чорукту Сергей Монгуштуң деткичи бөлүүнүң штавындан чагып кааны билдингир. Чылгычы Ондарның технологтары Кызыл-Мажалык суурга иштики херектер сайыдынга удур ажылды чорударын хоруп каан. Чүге дизе Сергей Монгуш бо суурга өскөш, школы дооскан. Бодунун дугайында багай эвес сактыышкыннарны арттырып каан. Ынчангаш оон адын хириктирип, өскөлере кочу-шоот кылыры дээр-ле бужар чорук дээрзи билдингир.

Бо херекке хамаарыштыр кеземче херээн оттургаш, истетле ажылын чоруда берген. Кажан мени ол херекке хамаарыштыр каразып, байысаалгаже келдирти бээрге, кайгап каан мен. Мээң дугайымда эвээш, биче-даа бол, билер кижилер элдепсинди, ол херекти чиктигинип көөр чораан. Элдептиг чүве чүл дизе, Сергей Монгуштуң деткичилер бөлүү өске бир черге эвес, а школада ажылдап турган. Мээң өөрөнгөш дооскан школамга, мээң холум-биле туттунган школага үрегдээшкинни кылган. Бо школа дээрге Кызыл-Мажалыкта адам бажының соонда, ыдыктыг черлерин бирээзи-дир. Башкыларымын база хүндүлээр мен. Бичи сууржугашта башкы кижиниң ады, ооң чугаазы маргыш чок болур болгай. Бо үлгедигге хамаарыштыр удурланкчыларым адымны карартыксап турарын билип турган мен. Чүге дизе башкыларны меңээ удурландыраары оларга таарымчалыг болбайн канчаар.

Өршээ, Бурган! Бо хулиганзыг чорукка хамаарыштыр мээң киржилгем дугайында “чогаадып” каан чүүлге башкыларым, чаңгыс чер-чурттугларым бүзүрөвээн. Ол дээш башкыларымга четтирдим. Бо болушкун мээң сагыш-сеткилимге дыка-ла аар болган. Оон билип кээримге, бо чүүл чүгле эгези болган.

(Уланчызы 6-гы арында).

ШАГАА КЕЛДИ-ЛЕ!

Шаг-шаандан тура тыва чонувус национал байырлал — Шагааны чыл бүрүдө улуг өөрүшкү-биле уткуп, аңаа кижилер бүрүзү шыдаар-ла шаа-биле эки белеткенирин кызыдар.

Мээң кырган ада-иенниң Шагаага белеткел чайдан эгелээр. Олар Кара-Хөлдүн Дапсы хемниң солагай талазында Алды-Кыштаг деп сынга чыл бүрүдө кыштап, чазаар улус. Чышке хереглээн шээр малының улуг хырнын, кергикти, сыңыны арыды чугаш, дартайгыр үргеш, аксын чүң-биле дуй баглааш, өгнүң хараачызынга азы хана бажынга кургады азып каар.

Чайын тайгалай бергеш, сүт-саан үезинде бышкан сүттүн өрөмезин улуг-ла ыяш хуун долдур чып алып. Ол өрөмезин чылапча пажынга салгаш, чангыс талаже шөйбек ыяш-биле тырыкылай былгаар. Элээн былгаптарга, сүдү аңгылан бээрге, өрөмезин борбак кылдыр аңгылап алып. Ылгап алган өрөмезин шай пашка хайндырыпкыш, үзүн хуунга кудуп алып. Үс соой бээрге, кадырып алган улуг-хырнын азы кергикке куткаш, аксын быжыглай баглааш, хана доразынга доңур салып каар. Чай дургузунда үс-биле кады ааржыны база белеткеп алып. Хайндырган хойтпактың божазын таарже кудуптарга, сарыг-суу өттүр аккаш, ааржызы артып калып. Өгнүң хүнээрэк талазынга хөм чаткаш, ааржыны аңаа үүрмектээш, чадыптар. Хүн ашкыже чуура ууштап, былгап тургаш, кургадып алып. Бо ажилдар барык тос ай төнгүже уламчылаар. Күзүн ай, бес, үүргене быжа бээрге, үс азы өрөмө-биле холуштуруп тургаш, кончуг чагаай кадыкты кылгаш, демги-ле хырын азы чоон шөйүндүлөргө куткаш, доңур кагылап каар. Чай дургузунда кургаткан ааржыны кырындан ажыдар аптарага ургаш, куткан үс, кадыкты ааржы аразынга хөөп каар. Оон соонда күскү хойтпактың өл-ааржызындан курут деп чем белеткээр. Чинге тал будуктарын хана-карактар баглапкыш, өл-ааржыны дөрбелчиней кескилээш, оон кырынга чыскаай салгаш, өгнүң дүндүүнге азып каар. Ол ажилды хойтпакты кадырынчылааже кылып. Ырак орук чоруурда азы хой кадарарда кадырып каан курутту ап чоруурга, аштатпас, хоолулуг.

Кыштагже көжериниң бетинде, хойтпактың чамдызын (артын) ыяш хуунга кудуп алып. Келир чайгы хойтпактың хөрөгизи ол болур. Өскезин хайндыргаш, арагазын бичежек көгээржикке куткаш, шыгжап алып, ону кадырынчы дээр, Шагаа уткулгазынга ажыглаар. Кыштагга көжүп келгеш, Шагаага ажыглаар эътти кышкы чыш-биле кады белеткеп алып. Семис эътти азы сувай хойну дөгөргөш, чаан борбактааш, ишти-хырнын аштап, чугаш, эъди-биле кады үжүлөп каар. Кыш төнүп турда, Шагаага белеткел-даа эгелээр. Ол ажилга аалдын улуг-бичии кижилери дөгөре шыдаар шаа-биле киржир.

Бистиң кырган-ачавыс алы-

зындан ажил-агыйжы, эрес-кежээ, арыг-силиг, ажы-төлүңге негелдези шыырак кижилер. Оон сөглээн сөзү аал иштинге хоойлу-биле дөмөй, кым-даа ооң-биле сөс каржып маргыжарындан сестир. Чинге-тараа, арбайны 5-6 хондур соктаптыргаш, чартык шоодай чыгыы элик кежи тас хаптарны долдур урдургаш, дөр бажында аптаралар кырынга чөлей салып каар.

Шагаа бүдүүзүндө аал-кодан, кажээ-хорааның девискээрин арыды аштадып ширбидер. Өг-бүрүзү шуглак-дөжек, идик-хеп, ширтектерден эгелээш, аал артында хөртүкке кактап, силгип алып. Эргин бажынга ак чүндө ооргалар дизи каан хоюг акдуктерни шөйбөйтүр аскылап алып. Ону чалама дээр. Оон соонда Шагааның оюн-тоглаанынга белеткел ажылы эгелээр.

Аалдың эр кижилери ийи улуг инек кештериниң мойнактарындан үттээш, метр чыгыы багны муңгаштай баглааш, өдек адаанда чуңгулаар чооганың бажынга белеткей салып каар. Чуңгунун хемчээлин алгыдып, дескилеп, арыглаар. Улаштыр баг хап ойнаар херекселдерни белеткээр. Херэжэн ээлери даалы, кажык, чинчи чажыркы оюн-нарга белеткенир. Аалывыстың хүн үнер талазында мөзүр-мөзүр хаяларлыг бичии тейжигеш бар. Оон адын Саң-Салыр дээр. Саңны кырган-ачавыс боду белеткээр, кыпсыр кижилерни баш удур шилип алып. Шагаа хүнү-даа келир. Кырган-ачам сугнун өгленирде-ле үнелиг эдилели — үш буттук, кошкар баштыг ожуку өгнүң хүнээрэк талазынга, ортулааш черге тургузупкыш, отту салыптар. Ийи кижилер аргагып эзер, дөрт кулактыг кыдат шой пашты типтер. Бир хонук бурунгаар эргизип алган үүжени бускаш, баштай ужа, төш баштадыр чыштиг эъттерни быжыр хайндырып алыш, суун паш хөрээнден кылдыр немей куткаш, үүжениң иштинге суп каан борбак чагны, ижин-хырынны катай доорапкыш, хайындырыптар. Пашта быдааның үстү көзүлбес, караңгы салдам дег, үс бүргээн. Өгнүң дөрүндө эгелээш, ужа, төш, ааржы, саржаг, кадык, курут, тараа, далганы тавактарда овайгы салгылапкан. Пашта үстүг быдаадан эгелээш, бо-ла бүгү делгеттинген аш-чемни шагаачылар дөгөре чип, ижиптер болза, ол аалдың шыдал-быразын ортумак деп санаар, а төттүнмейн, чем артып калып болза, шыырак, бай деп үнелелди алып.

«Шагаажылар, келди-ле!» — деп, кыйгы үнген соонда, үстүү аалдын улуг, аныяк кижилери сөктүп-ле келир. Аныяктары улуг назылыглар-биле чолукшуп, амыр-мендизин солукшан соонда, чөмөннип кириптер. Удаткан чок оюн-тоглаа-даа эгелээр. Оон соонда шагаажылар дараазында аалче оруун уламчылап чоруптар.

Шагаа байыры-биле, чонум!
Сырга КҮДЕРЕК,
Күш-ажылдың алдары
орденниң эдилекчизи.

КАМБЫ-ЛАМА Шагаа хүннеринде

Тыва Республиканың Камбы-ламазы 2003 чылдың Шагаа хүннеринде республиканың кожууннарынга барып, мөргүл номчуур. Оон графиги мындыг:

2003 чылдың февраль 3-те

1. Бай-Тайга кожуунун Тээли суурга — 10.00—11.00 шактарда.
2. Барыин-Хемчик кожуунун Кызыл-Мажалыкка — 14.00—15.00 шактарда.
3. Сүт-Хөл кожуунун Суг-Аксы суурга — 17.00—18.00 шактарда.

2003 чылдың февраль 4-те

1. Өвүр кожуунун Хандагайтыга — 9.00—10.00 шактарда.
2. Чөөн-Хемчик кожуунун Чадаанага — 12.00—13.00 шактарда.

3. Чаа-Хөл кожуунун Чаа-Хөл суурга — 15.00—16.00 шактарда.
4. Улуг-Хем кожуунун Шагаан-Арыгга — 18.00—19.00 шактарда.

2003 чылдың февраль 5-те

1. Чеди-Хөл кожуунун Хову-Аксы суурга — 10.00—11.00 шактарда.
2. Танды кожуунун Бай-Хаак суурга — 15.00—16.00 шактарда.

2003 чылдың февраль 6-да

1. Эрзин кожуунун Эрзин суурга — 10.00—11.00 шактарда.
2. Тес-Хем кожуунун Самагалдайга — 14.00—15.00 шактарда.

КУЛЬТУРА БОЛГАШ АМЫДЫРАЛ

Өдүгенниң**чогаалчызы**

Мээң ачам Эргеп Санчыл-оолович Монгуш 1922 чылдың ноябрь 26-да төрүттүнген. Ол чораан болза, 80 харлыг, ак баштыг ашак бооп кылаштап чоруур ийик. Ол хүнге чедир каш-ла ай четпейн чорда, бо чырык өртемчеден, бистен чарлып чоруткан.

Мээң ачам дыка-ла угаангыр, тывынгыр, чечен-мерген кижилер. Кижиниң четпестерин арнынче дөрт көрүп алгаш, чугаалаар. Бистерге база ындыг болурун чагып чорду. «Улустун арнынче көрүп чугаалаар чор, уруум» дээр кижилер. Бичиинде ачам ясли-садче мени чүктөп алгаш чедирер, кылаштавас, барык үргүлчү шошкуп чоруур. Мен номнарга дыка ынак мен. Ачамның үлегерин эдерип номчуттунар апарганым ол боор. Чажымдан-на орус, тыва тоолдар номун бо-ла садып бээр. Оларын боду номчуп бээр турду. Билдингир болзун дээш, сөс бүрүзүн ылавылап айтып тайылбырлаар. Шала улгады бергеш, тыва чогаалда өөренип турган чогаалдарывысты ачам-биле сайгарар турдум. Ынчангаш ачамның ачызында чогаала сонургалдыг апарган мен. «Ном номчуvas кижилер чогаал бижип шыдавас» — деп, ачам чугаалаар. Ынчангаш чогаалче караам ажыткан ачамга мөгөйбишаан, бодумнун бо одуругларымын турсаакташым.

Хөгүлүг-омак, эрес-баштак
Хөөкүй ачам таан эрес.
Эртен эрте өрээлдерни
Эргий халып,
«Эргеппей мен, туруп келдим.
Экии, Хүн!» деп мендилежир.
Чеден сестиг ашак-даа бол,
Сеткил-чүрээ омак-сергек,
Ажы-төлүн эргеледир
Аажок мерген мээң ачам.
Өдүгенниң чогаалчызы —
Өөрүшкүм сен сен, ачай.

Чойгана ЭРГЕП.

**“Эйлиг-Хемниң
эдискизи”**

Алдан, чеден, сезен чылдарның неперенгей ырлары күүседиринге мындыг аттыг мөөрей Эйлиг-Хемниң Культура бажынынга болуп эрткен. Улуг-Хем кожуунун хоочун-даа, аныяк-даа 56 ыраажызы 3 бөлүккө чарлып алгаш (40 хар чедир, оон өрү, профессионал культура ажылдакчылары) киришкен. Мөөрейниң кол организакчылары кожуунун культура килдизи база Эйлиг-Хем суму чагыргазы болган. Ыраажыларны шааннап-мактаарынга “Эйлиг-Хем” совхозтун дирекциясы, көдээ клубтун адын эдилээн Билчир-оол Чымдааның төрөлдери, көдээ ажил-агый эргелели, чурттакчы чон идепкейлик киришкен.

Кожуун чагыргазының культура килдизи суурлар бир-ле чаңылчаан уран чүүл хөвирлиг, чонга көскү ажылдыг болзун дээш хемчеглерни ап турар. Чодураа суурда «Чаатының ыраажызы» деп мөөрей алды чыл улаштыр болуп турар. Арысканчылар чылдың-на кожуунун шүлүкчүлерин чып турар. Торгалыгчылар кожуунун хөгүлүг-баштактарын, арыг-үзүүжүлөр школа назынныглар аразынга мөөрейлерни эртирип келген. Арыг-Бажы суурга атташтар чыгып, Арыг-Бажының Анайларының мөөрейин, а ийи-талчылар ында чурттап чоруур композитор Василий Монгуштуң, шүлүкчү Екатерина Сааяның чогаалдыкчы кезээлерин эртиргенер.

Хем ол чарында озалааш черде Эйлиг-Хем суурга болуп эрткен бо мөөрей база чыл санында болур кылдыр чаңылчыыр боор дээрзинге идегел улуг. Бо удаада шынгыш ийиткелдин түңнелинде дээди шаңнал Гран-прини Ийи-Талдан Байлак Насурун чаалап алгаш, семис серге-биле

шаңнаткан. Ийиниң күүселдезинге Александра Суртермаа биле Анай Онан тиилээннер. 40 хар чедир назынныглардан Артыш Хапык-оол бирги черни алган. Эйлиг-Хемден Лариса Керзенмей, Арыскандан Урана Савый, Хайыраакандан Ангырбан Сарыглар 40 харга чедир ыраажылар аразынга, а оон өрү назынныглардан Александр Кертикпен, Радий Конгар олар 1-3 чергениң дипломантылары болганнар. Триога Раиса Сундуй-оол, Зоя Байыр-оол, Надежда Седии. А эң улуг назылыглардан 68 харлыг Анай Кыргысовна Олан болгаш 19 харлыг Азиймаа Суван тускай шаңналдарны алганнар.

Татьяна Монгуш,
кожуунун Культура бажынының
директору.

М.Мунзук**дугайында**

Хову-Аксында кырганнар музейиниң чанында музей бар чүве. Бистер ырады чедип шыдавас болгаш чоок чер боорга чүү болур-дур ынаар баар улус бис. Бо удаа делегейге Тывазын алдаржыткан Оюн уктуг алдарлыг артизист Максис Монгузжук-ович Мунзуктун дугайында солун сактышыкын кезээзинге улуг сонургал-биле кириштивис. Ол артистиң кинога 24 катап ойнаанын билбейн чораан болдувус. «Дерсу Узала», «Ак-көк хемниң кижилери» деп киноларны хырын көргөн бис.

Библиотека болгаш музей ажылдакчыларының ажылын мактавас аргагыс чок. Удаа-дараа солун ажилдарны организастап турарлар. Бо сактышыкын кезээзинге улуг артисттерин Мунзуктарның 1993 чылда-ла бо музейге кээп чораш бижидип каан чугаазын дыңнаар аас-кежиктиг болдувус. Бот-намдарындан өске ырлап каан ырларын магадап дыңнадывус. Ону бижиткен кассета чүглө бо музейде бар болду. Ону камныг кадагалап эдилээрин сүмелеп турдувус.

Музейде ат-сурагыл өске-даа Оюн уктуг кижилерин чурук-портреттери хөй. Оларнын допчу намдарлары, ажил-херектери ында тода бижип демдеглеттинген болду. Оюннар черле оюн-тоглаага кончуг улус. Бичии тургаш-ла сактыр мен — Оюннарның аал санынга дошпулуур, мандолина турар чүве.

Ол кезээ музейге база дыка хөй кырганнар — оюннар бардывус: Оюн Минзенмаа, Оюн Серен-оол, Оюн Суванмаа, Оюн Чолапаа, Салчак Долума. Хадын-оол Соскур-оол дээш-ле, эмгекчок бис. Музейниң бичии залынга сыңышпайн турдувус. «Дерсу Узала» деп кинону-даа катап көрдүвус.

Бистиң мындыг дилээвис бар: Оюн Болдукпан, Мунзуктар, Сиирин Херел дээн ышкаш артисттериниң ырларын бижиткен кассеталарны эки көвүдөдир болза эки. Амгы болгаш келир салгалдарга ол чугула херек болгай.

Мен бодум база Оюн уктуг кижилер мен. Оюн Болдукпан — мээң даайым. Бир катап ол чок апарган соонда телевизорга ырлай берген, ала-чайгаар ыым кээп, караам чажы бадып келген.

Алдарлыг артизист Ажыкай мээрденге база хөлөчиктеп чораан кижилер чорду деп билеп алдывус. Ол хиреде Ажыкай дугайында ындыг-мындыг багай чүве-даа чугаалаван чорду. Оозун бодаарга, ол анаа эвес кижилер чораан хире. Эртем чок кижилер ынча хөй малды канчап өстүрүп чораан деп. Бодунун үезинде ол аажок сагынгыр, тывынгыр, сайгарлыкчы кижилер чораан деп бодаар мен. Бисте ам дээди эртемниг мал эмчилери-ле хөй, ол хиреде хөй мал өстүрө албастар-дыр. Ажыкайның дугайында улуг чогаалчыларывыс бижир болза, дыка-ла солун болур ийик.

Бо чагаамны доозуп ора, бистиң библиотека ажылдакчыларынга өөрүп четтиргенивисти илеретпешаан, моон сонгаар-даа солун кезээлдерден эртирип турарын дилээр-дир мен.

Серен-оол ОЮН.

Хову-Аксы суур.

Кызыл хоорай чагыргазында

УЧАСТОК ШАГДААЛАРЫН ДЕТКИР БОЛГАН

Январь 25-те мэр Дмитрий Донгак Кызыл хоорайда милицияның участок төлээлери-биле чөвүлел хурал эрттирген. ТР-ниң Иштики херектер яамызының милицияның участок төлээлериниң ажылын организаастаар килдизиниң болгаш хөй-ниити айыыл чок чорук албанының начальниги, подполковник Олег Биче, хоорайның хөй-ниити айыыл чок чорук милициязының начальниги, майор Юрий Литвиненко Кызылдың участок шагдааларының бөгүнгү албан-ажылы, чедер-четпестери-биле таныштырган. Хоорайның амгы чагыргазы участкар шагдааларының айтырыгларын өске чагырыкчыларга бодаарга сонургап, оларга дузалаар дээн сорулгазын келген удурткучулар онзалап демдеглээннер.

"Милиция дугайында" хоойлу езугаар участок шагдаалары чүгө бодунуң участкарунга чурттаар, ажылдаар ужурулуг. Чөвүлел хурал үезинде участкарның 32 шагдааларының чүгө 4-ү чурттаар оран-савалы билдинген. Олар артында боттарының участкарында чурттавайн турар болган. Артканары ада-иезиниң, дөргүл-төрелдериниң ба-

жыңнарында чурттап турарлар. Бажың арендап амыдырап чоруурлар база бар.

Бо хүннерде участок шагдааларында колдуунда анык оолдар ажылдап турар. Ажылының талазындан деткимче чогуң билгеш, чоорту өске албаннарже шилчири, азы шуут халажыр чоруктар хөй. Бөгүнгү бүгү участок шагдааларының чартыгы чүгө бир чыл чедир ажыл стажтыг. Шагдаалар хөй солчуп турар боорго, чурттакчылар оларны танывас таварылгалар бар. Шак мындыг байдал турда, участкардан быжыг корум-чурум негээр берге.

Участок шагдаалары албан-хүлээлгезин таптыг күүседиринге шаптыктыг чүүдлерин хөйүнден олар ажылының чүгө 10 хуузун бо хүннерде күүседип турарын подполковник Олег Биче демдеглээн. Шагдаалары оларның девискерлеринге хамаарышпас херектерге кириштирип, өскээр чардыктырар таварылгалар кайы хөй. Хоойлу езугаар участок шагдаалары бир дузалакчылык болур. Ол база күүсетимейн турар.

Дмитрий Донгак корум-чурум, кудумчулар чырыдышкынының болгаш автотранспорт шимчээшкениниң айтырыгларын шийтпирлеп албас болзувусса, кем-херек үүлгедиишкениниң айтырыглары турар деп чугаалаан. Ол бо чоокку үеде

хоорайда ажылдап турар 5 шагдаа пунктузунга немей ам-даа 7-ни ажыдарын дыңнаткан. Участок шагдаазы бодунуң харыылап турар девискериниң чурттакчыларының картотеказын кылырын сүмелзээн. Хөй каът чуртталга бажыңнарының подъездилериниң активчилерин илереткеш, оларны шагдааларга таныштырып быжыглаарын чугаалаан. Школачылар аразында корум-чурум үрээшкениниң болдурбазы-биле бажыңнарга уруглар клубтарының ажылдарын катап диргизер.

Мэр участок шагдааларының айтырыгларын чагырга чери шийтпирлежирин дыңнаткан. Бажыңнарында харылзаа чок шагдааларга телефоннарны тургузар. Радиостанцияларны немей садар, кижилер бүрүзүнге визиткаларны кылдыртыр. Автотранспорт-биле хандырылгага ТР-ниң иштики херектер сайыды Сергей Аренин дузалаар боор дээрзинге идегелин илереткен. Чүгө дизе сайыт хоорайның иштики херектер эргелелинге автомашиналар садып бээр аазаашкын кылганын чугаалаан. Шийтпирлээр айтырыгларын эң бергези – участок шагдааларын чурттаар оран-савал-биле чоорту хандырының айтырынын база бурунгаарладырын дыңнаткан.

Милицияның участок төлээлериниң албанының тургустунганындан бээр 80 чылын бо күзүн

демдеглээр. "Чылдың участок шагдаазы" деп конкурс яамыда чарлаттынган. Ол езугаар Кызылдың эки ажылдыг участок шагдааларының ажылын республиканың массалыг информация чепсектеринге доктаамал чырыдарын чөвүлел хуралга шийтпирлээн.

Дмитрий Донгак Кызылдың кудумчу шимчээшкенинге чурумну тургузары-биле хоорайга ГАИ ротазын тургузарының айтырынын бо хүннерде шийтпирлеп турарын чөвүлел хуралдың киржикчилеринге база дыңнаткан.

СУГ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ ЭКИЖИИР

Январь 24-те Кызыл хоорайның хемниң оң талазында 2 каът чуртталга бажыңнарын болгаш школаларны суг-биле хандыраар чаа чер ажылгалга кирген. Төлөвилел езугаар 3 миллион 261 муң рубль өртектиг объектини "Улетпур чуртталга тудуг" хааглыг акционерлиг ниитилел (чингине директор Владимир Капустин) эрткен чылдың октябрь айда тудуп эгелээш, бо хүннерде дооскан. Хүнде 50 куб. метр суг мөөңнээр черни моон сонгаар "Водоканал" бүдүрүлгө чери эдилээр. Тудугжуларның ажы-

лынга оларның талазындан сагындырыг чок болган.

Суг-биле хандырылга айтырыбы кончук нарын турган микрорайон амыраан деп болур. Эрги суг мөөңнээр черни күжү болгаш базыышкыны кошкак турганындан хемниң оң талазында каът бажыңнарын 2 дугаар каъттарынга суг четпейн турган. Ол чорук ылаңгыя чаагайжытты туттунган бажыңнарын чурттакчыларынга кончук таарымча чок байдалды тургузуп келген.

Суг мөөңнээр чаа чер тузунда 38, 40 метр ханы ийи скважиналыг. Олардан үндүр сордурган сугну ультрафиолет-биле дезинфекциялаар. Аңаа херек ийи дериг-херекселди Новосибирск хоорайның дузалал физика институту ажылдап кылган. Чаа объектиниң ажыдышкынынга Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Донгак, оң бири оракакчызы Сергей Барыбин, "Водоканал" бүдүрүлгө чериниң кол инженери Валерий Манькай, хоорайның санэпидстанциязының улуг эмчизи В.Назарова дээш, өскелердаа киришкен.

Юрий ДАРБАА,
Кызыл хоорайның мэриниң
парлалга секретары.

ДЕПУТАТТЫҢ КИЧЭЭНДИРИИ

(Төңүзү, Эгези 4-кү арында).

Чазак Даргазының соңгулданының талазы-биле кампанияга бодум эки турам-биле кириштим. Эки турам-биле Шериг-оол Дизижикивичиниң штавынга дузалажып, ажылдап кирдим. Шийтпирни хүлээп алгаш, эрге-хоойлу органнарының талазындан кыстырып-кыйдырарынга белен турдум. Чүгө дээрге Сергей Монгуш соңгулданы уттуруп алгаш, бар-ла аргалары ажылдап болур. Соңгулда кампаниязының мурнунда мээң адымны бужартадыр дээн уткалыг медээни база алдым. Удурланкчылар соңгулда мурнунда ийи неделя арктан турда, мээң хамаарыштыр хулиган чорукка, азы наркотиктиг бүдүмөлдөр шыгжаан дээш, азы күштээшкын кылган дээш, бужар "чогаадыгны" кылгаш, түр када соңгулда эрткискеге кара-бажыңга суп каарынга белен турганнар. Барыын-Хемчик кожуун эрткен соңгулданы чугула черни ээлеп турган. Бирээде, соңгукчуларның саны бо черде хөй. Ийиде, бо чер Шериг-оол Ооржактың чурту болгай. Бир эвес Ооржак бо черге соңгукчуларның деткимчезин албайн барганда, оң адын бужартапкан хөө артып калыр турган. Өске талазында, бир эвес ол нитизи-биле республикага тиелелгени алган-даа болза, оң түнелдеринге чигзиниг тургустуна бээр турган.

Бир катап Кызыл хоорайга ажыл-херээм аайы-биле чедип келиримге, РФ-тиң Айыыл чок чоруунуң Тывада эргелелиниң ажылдакчызы меңээ келгеш, республика прокуратуразынга чедип келирин дыңнатты. Хоойлу-дүрүмнү сагыш чурттап чоруур хамааты болганымда, оң дилзэн күүсеттим. Аңаа чеде бээримге, прокуратураның чугула херектер талазы-биле истекчизи Эдуард Орешко дээрзиниң кабиндинче кири берди. Эдуард Владимирович "Чазак Даргазы-

ның эрге-дужаалынче кандидат Вячеслав Даржааның амы-тынын үзөр дээн сорулгалыг халдаашкын үезинде кая турдунар?" — диди.

Ол үеде-даа, ол үеде чедир хүннерде-даа мен Кызыл хоорайга турбаан мен. Эң чугула чүве чүл дизе, бодум-даа, истекчи-даа кандыг-даа халдаашкын болбаан дээрзинге билир турган бис. Ындыг болганда, кандыг халдаашкын дугайында чугаалажыр бис. Бир эвес прокуратураның истекчилери ханада-даа, эжикте-даа ок изи тыппаан болганда. Ынчап кээрде мени болбаан халдаашкынынга хамаарыштыр кол карзыкчы кылып алырын бодааннары ол-дур. Кандыг-ла-бир кижилер соңгулданы ойнадып алганы дээш, мээң-биле санажып алырын бодааны ол боор. Оларның аттары долзу-биле адап шыдавас мен, чүгө дизе судка тодаргайы-биле тайылбырлап бадыткаары болдунмас.

Ам база бирээ чижектен кирип көрейин. Чазак Даргазының соңгулданының мурнунда Шериг-оол Ооржактың удурланкчызының штавындан меңээ долдур акша суп каан сумканы эккелгеннер. Оларның чугаазындан алырга, ук сумкада 3000000 (үш миллион) рубль бар. Ол энме түң чок акша-биле олар Президентиниң талазынга соңгулда кампаниязынга киришпезин дээш мени садып алыр бодааннар.

Үш млн. рубль орукка чытпас болгай. Ынчалза-даа мен бодумну, бодумнуң үзел-бодалымны, туружумну оон бедик үнелээр мен. Суд эрге-чагырга органнары ол кижилерниң холунда деп билзимзе-даа, дугуржулгандан ойталап каапкан мен. Политиктиг чагырлар күүседириниң талазы-биле үстүнде адаанын органнарының кызымак болгаш бөдүүн кылдыр ажылдаар боор деп бодаваан мен.

Орешконуң байысаалгазын-

дан үнгеш, чаа-ла оожургап ап чорумда, прокуратураже база катап келдиришкын келген. Бодун боду аттыг кижиниң херээнге хамаарыштыр кыйгырган боор деп бодаан мен, ынчалза-даа олар мени чаа херекке хамаарыштыр каразып турар болду. Бо удаада олар мени "Тойота Ленд Круизер" деп автомобильге олуруп алгаш, РФ-тиң Күрүне Думазының соңгулданының үезинде Дөң-Терезин суурнуң чурттакчыларын иштики херектер сайыдынга удур бадылазын дээш, халас солуннар, янзы-бүрү түңнүң акша-төгериин үлөп турган деп каразып турарын билдим.

Акша-төгериң үлөп, агитация кылып, хоойлу-дүрүм үрөп кажанда диттикпес мен. Мындыг хирлик ажылды кылдырда он шаа ажыл чок кижилерни ажылдап болур аргазы бар хирезинде, олар мээң адымны карартырын кызып турганнар. Автомобиль дугайында хоозун чугаага хамаарыштыр тайылбырым мындыг: сонургаар кижилер бар болза, РЭО КАИ-же телефон дамчыштыр долгааш, билип алзыннар. Менде "Тойота Ленд Круизер" деп маркалыг автомашина чок.

Октябрь 18-те сайгарлыкчы ажылым аайы-биле Абакан бар чорумда, Абаза эрттирилге пунктузунга шагдаалар мени доктаадыпты. Шагдаа ажылдакчылары машина туруптары билек, ол-ла дораан оон дугуйларыныч бардылар. Дугуйнуң колпагын ээре долгааш, оон билдинмес бүдүмөлдү "тып" алдылар. Экспертиза түңнелинден алгаш көөрге, ол бүдүмөл 16 грамм гашиш болган. Рынок өртээ-биле үнези 600 хире рубль. Оларның мындыг бужар органы ажылдап турарынга элдепсинердир мен.

Эң-не элдептиг чүве чүл дизе, чүс ажыг км ыракта турар эрттирилге пунктузунга болган болушкун дугайында материал-

ды, чагыг езугаар-ла боор, Кызылда үнүп турар хол-чип-биле арыннарын долдуруп турар солунга үндүргөн. Ол материалдың авторунуң адын база биживээн болган.

Бо болуп турар хамык чүүлдерге хамаарыштыр оожум мөзү-бүдүштүг кадайым бодунуң бодалын чугаалады:

— Кажан-чежен четтигип турар кижилер, Толя Барумнуң школазын үрээш, стол кырынга чүдөк чүве салып, Кызыл хоорайга кандидатты адып, Дөң-Терезинге соңгукчуларны садып ап, Абазага гашиш садып чоруп турар. Толя эвес-тир сен, а район масштабтыг аза-дыр сен — деп чугаалап турду.

Шак-ла мынчаар муңгаранчыг кылдыр кадайым баштактанды. Ол үезинде эр кижиге, өөдежок-даа болза, күштүг дайзынарлыг болурга, чуртаарал-дыр деп санап-даа турдум. Өөдежок кижилер бар-ла турган аргаларны ажылдап турда, сагыш-сеткилге аар чорду.

Ол кижилер боттарының холунга күрүне машиназын, тодаргайы-биле чугаалаарга, эрге-хоойлу органнарын херексел кылдыр ажылдап турар болганда, коргунчук болгаш муңгаранчыгдыр. Ам кээп сталинчи репрессияларга таварышкан кижилерге кедергей улуг аар чүк онаажып турганын билдим.

Апрель айда мээң амы-тынымче халдаары-биле болган херекке хамаарыштыр РФ-тиң Айыыл чок чорук органнарының Тывада эргелелиниң начальниги Вячтинге-даа, өске-даа удуртур черлерге каш удаа кирип, ону истеп сайгарарын диледим. Ынчалза-даа аңаа хамаарыштыр кандыг-даа хары чок болуп турары мени дүвүредип турар. Мээң билип турарым-биле алырга, ук херек прокуратурада чытпышаан хевээр. Бо херек Айыыл чок чорук эргелелиниң болгаш республика прокуратуразынга

дорт хамаарылгалыг болур ужурулуг. Ол үеде, апрель айда, мен кандидат Даржаа-биле бир демей күрүне ажылдакчызы болуп, ТР-ниң Улуг Хуралының кежигүнү турган мен. РФ-тиң Айыыл чок чорук органының Тывада эргелели мени узуткаар деп турарының дугайында медээни холга алган турганнар. Ол черниң ажылдакчызы (фамилиязын адавас мен) ук "чагыгның" өрттэн меңээ 40 муң рубль деп чугаалаан. Бо болушкун болгандан бээр 8 ай эрте берзе-даа, херекти ам-даа истевейн турар. Истелгениң шуудавайн турарының чылдагааны билдингир: кандыг-ла-бир кижилер мени чок кылырының талазы-биле база бир шенээшкенин кылыксап турар. Ооржактың деткичилериниң санындан мени "ушта шаап" шыдавазын олар биле бергеннер. Коргудары болдунмас. Садып алыр дээрге өрттээ улуг болурга, адып, чазылдырып, хораннап болуру оларга чийк болгу дег.

Оларда база бир арга бар-дыр — "чогаадып каан" херек ужурундан кара-бажыңче суп каары чугула болуп турар. Мындыг шийтпир кымга-даа эки. Кандыг-ла-бир эрге-хоойлу ажылдакчызы погонунга сылдыс немеп алыры-биле "кем-херек үүлгедикчизин", азы "тыва мафияның адазын" тудуп алыры-биле ону чүгө кылып болбас деп. Мындыг таварылгада Шериг-оол Ооржакты мафия-биле харылзаалыг дээш олче дүктүрүп болурлар.

Олар чеже-даа хирлиг аргалар ажылдап, хөделип турза, холумга ок-чепсек тудуп алгаш, демисешпес мен. Харын-даа Россияда хүнден хүнге, хоойлу-дүрүм, шынчы чорук немежип, быжыгып оор-дыр. Мээң "өнүктеримге" хамаарыштыр езулуг эргелел тыптып кээрзинге бүзүрел бар.

Канчап билир, бодумнуң бо материалымны мындыг сөстөр-биле доозуп каайн: мээң сөстөр-биле биле бижээни шын, ТР-ниң Улуг Хуралының депутаты Анатолий БИЧЕ-ООЛ.

Совет Эвилелиниң маршалы Г.К.Жуков. 1942 ч.

Сталинград тулчуушкунунун 60 чылынга

шериглерниң күжү сулараан, 1942-1943 чылдың кыжынында эрткен чылдың кыжы ышкаш ыңдыг күштүг дайынны чорудуп шыдавас дээрзинге немец генералдар бүзүрөп турган.

Сталинниң удуртулгазы-биле сталинград бүзээлелиниң планын кончуг чажыт байдалга ажылдап кылган. Эгезинде ону чүгле Сталин, Жуков, Василевский билер турган. Ол хамаанчок армия командылакчылары безин чүгле ноябрьның эгезинде фронтуларны каттыштыргаш, чаңгыс сталинград

Сталинградтын кырында Тиилегениң тугу.

ТӨӨГҮЛҮГ ТИИЛЕЛГЕ — ТӨЛЕПТИГ ҮНЕЛЕЛДЕ

Ада-чурттуң Улуг дайынның төөгүзүндө эң көскү черни Сталинград тулчуушкуну ээлеп турар. Ол дугайында хей номнар, ылаңгыя алдарлыг шериг командылакчыларының сактышкынары бижиттинген, кинолар тырттыртынган. Бо чылдың февраль 1-де Совет Армияның Сталинградка немец-фашистиг шериглерни чылча шапканының 60 чыл болган юбилейин демдегледип эрттирер. Ийи чыл бурунгаар Волгоградтын губернатору Н.Максютя Сталинград тулчуушкунунун 60 чылын демдегледип эрттирер талазы-биле бодунуң саналын РФ-тиң Президентизи В.В.Путинге кириген. Президент ону деткээш, ол талазы-биле харысалгалыг яамыларга тодаргай даалгаларны берген.

Алдарлыг совет полководчу, Совет Эвилелиниң 4 дакпыр Маадыры Г.К.Жуковтуң сактышкыны-биле алырга, Сталинград тулчуушкунунуң тиилегези, Ада-чурттуң Улуг дайынның төөгүзүндө бодунуң делегей чергелиг үнелээшкини-биле бирги черде, совет полководчуларның үнелээни-биле алырга, Москва чоогунга болган тулчуушкунунуң соонда ийги черде деп турар. 1941 чылдың кыжынында Москва чоогунга болган тулчуушкуну канчаар-даа аажок кадыг-дошкун болганын совет кижилер кажан-даа утпас. Совет күрүнениң салым-чолун, ооң ыдыктыг найысылалын камгалаар дээш И.В.Сталинниң "Чаңгыс базым аткаарлап болбас" деп ыдыктыг дужаалы үнгени таарылга эвес. Ол дужаал совет солдаттарга хоойлу-биле демей турган.

1942 чылдың чайынында фашистиг Германия дайынчы угланышкынын Сталинградче угландыр чорудуп келген. Июль-ноябрь айларда Дон, Волга, Сталинград чоогунга болган тулчуушкуннарга немец-фашистиг шериглер 700 муң ажыг солдаттарын, муң ажыг танкыларын, 1400 хире самолеттарын, хей санныг шериг техниказын чидиргеннер. Сталинград тулчуушкуну бистиң шериглеривиске тиилелге оруктуң школазы болган деп чугаалап болур. Шериг командылакчылары, ооң штаб начальниктери чадаг шериг, танк, артиллерия болгаш ужал чүүлдүң калбак фронтуга бир демниг дайылдажырының практиказын орта эрткеннер.

1942 чылдың ноябрьга чедир немец-фашистиг шериглер Совет Эвилелиниң 80 млн.кижи

чурттап турар, 1800 муң дөрбелчин метр шөлдүг черин эжелеп алган турган. Дайынның баштайгы 16 айларында совет-герман фронтуга немец шериглер Совет Армияның күштүг согуушкунунга таваржып турганнар. 1942 чылдың ноябрьга чедир фашистиг Германияның 2 млн. хире шериглери өлүрткөн, балыгланган, ис чок читкен. Ол дээрге немец шериглерниң эң тергиин кадрлары, ыңчангаш дайынның бирги ээлчээниниң төнчүзүндө оларны солуптар шериг кадрлар тывылбай барган. Шериг төөгүчүлерниң бижип турары-биле алырга, 1942 чылдың ноябрьга чедир дайынның чоруп турган үезин дайынның бирги кезээ деп турар. Ол үеге чедир совет шериглер колдуунда камгалал дайынны чорудуп келген. 1942 чылдың ноябрьдан эгелээш Совет Армия шаап халдаарының дайынны чоруда берген.

Сталинградка немец-фашистиг шериглери бүзээлээш чылча шаварының кол планын чурттуң Дээди кол командылакчызының оралакчызы Г.К.Жуков биле Күрүнениң камгалал комитетиниң чиңгине штаб начальниги А.М.Василевский ажылдап кылган. Байдалдың нарындап келгенин барымдаалааш, Дээди кол командылакчы Сталинниң чөпшээрешкени-биле 1942 чылдың күзүндө Сталинград тулчуушкунунга 3 кол фронту тургускан. Мурнуу-барыын фронту генерал-лейтенант Н.Ф.Ватутин, Сталинград фронту генерал-лейтенант А.Е.Еременко, Дон фронту генерал-лейтенант К.К.Рокоссовский командылап турган.

Сталинград тулчуушкуну эгелээр бетинде, 1942 чылда Совет Эвилелинге 6,6 млн. солдат, 77,8 муң дайынчы чөпсөк-херекселдер, минометтар, 7350 танкылар, 4544 шериг самолеттар турган. Ол үеге төптүң курлавырынга 27 адыгжы дивизиялар 5 танк корпустары, 6 тускай адыгжы дивизиялар турган. Совет-герман фронтуга немецтер 6,2 млн.солдаттарлыг 266 дивизияны, 51,7 муң чөпсөк-херекселдер, минометтар, 5080 танкылар, 3500 шериг самолеттарлыг болгаш 194 дайынчы корабльдерлиг турган. Ада-чурттуң Улуг дайынның бирги чарты төнеринин бетинде шериг күжү-биле Совет Эвилели фашистиг Германияны чая база берген. Чайгы дайыннарга совет

фронтузун тургускаш, ооң кол командылакчызынга Рокоссовскийни Күрүнениң камгалал комитеди бадылаптарга, ыңчан билгеннер. Кажан сталинград тулчуушкунунуң планын ажылдап кылып, сайгарып тургаш, шылгараңгай полководчу Г.К.Жуков "Бодалдарым болгаш сактышкынар" деп номунда мынчаар бижээн. "Сталин шериг талазы-биле чүнү-даа дооспаан, чүгле шажын школазы дооскан кижиге болгай, дайынның стратегтиг тактиказын сайгарып турда, кандыг-даа шериг кижиден ажа бээри мени кайгадып чораан" деп.

Сталинград тулчуушкуну ниитизи-биле 200 хүн үргүлчүлээш. Дайынның кадыг-дошкун хүнеринде сталинградчылар төрөөн хоорайын немец-фашистиг шериглерден камгалаар дээш Совет Армияның шериглери биле кады ополчен шеринге муң-муң сталинградчылар

Япон фронтузунуң дайынчылары.

дайылдажып турган. Хоорайның заводтарына танкыларны, снарядтарны бүдүрүп үндүрүп турган. 1942 чылдың сентябрь 14-те немец-фашистиг шериглер хоорайже халдап кирип келген. Ол үеге бажың, кудумчу бүрүзү дээш улуг дайын чоруп турган. Ажылдап турган заводтарны дериг-херекселдери-биле өскээр көжүрүп четтигипкен.

1942 чылдың ноябрь 19-та Күрүнениң камгалал комитетиниң бадылааны-биле сталинград тулчуушкунунуң немец-фашистерден хоорайны хостаарының дайыны эгелээш. Бо тулчуушкунга Совет Армияның шилиттинген шериг полководчулары Жуков, Василевский, Рокоссовский, Еременко, Ватутин, Малиновский, Голиков, Толбухин, Москаленко, ат-алдарлыг 62-ги армияның

командылакчызы Чуйков дээш, салым-чаянныг шериг командылакчылары киришкен. Бүгү фронтуларны К.К.Рокоссовский командылап-даа турган болза, кол удуртулга Г.К.Жуковтуң холунга турган.

Сталинградка генерал-фельдмаршал Паулюстуң командылааны 6-гы армиязы-биле "чалча" күрүнелерниң хей шериглериниң бүзээлеттиргени Гитлерге улуг согуг болган. Сөөлүндө билдингенин езугаар алырга, Паулюстуң армиязын хостап алыр дээш, баш удур көрдүмээн дайынчы стратегтига дүүшпес халдаашкынарны чоруткаш, улуг чидиригге таарышканнар. Кажан немец шериглер бүзээлээшкинден үнер аргазы чок апаарга, хан төгүүшкүнү соксаткаш, дайын чурумунда көрдүнгенин езугаар дүжүп бээр саналды кирирге, немец шериг командылакчылары ойталааннар. Олар солдаттарына эң сөөлгү окка чедир дайылдажып даалганы берип турганнар. Айтырыг ыңчаар тургустунуп кээрге, Совет Армияның шериглери халдап киргеш, немец шериглери кезектер аайы-биле үзе

биле фашистиг Германияның 6-гы армиязының командылакчызы генерал-фельдмаршал Паулюс февраль 1-де дүжүп берген. Шулту 91 муң немец шериглер, 2500 офицерлер болгаш 24 генералдар туттурганнар. Сталинград бүзээлээшкинине 76 хонук дайылдажып келгениниң түннелинде, немец-фашистиг шериглерниң чидири 800 муң кижиге ашкан, Совет Армия 485777 солдаттар, офицерлеринден когараан. Бир хүнде Совет Армия 6390 солдаттарны чидирип турган азы бир шакта 266 кижиге өлүртүп турган.

Сталинград тулчуушкунунга эрес-маадырлыг дайылдашкан Совет Армияның чүс-чүс солдаттары, офицерлери Совет Эвилелиниң маадыры деп атка төлептиг болган, муң-муң солдаттар, офицерлер Чазактын орден, медалдары-биле шаңнаткан. Борта бир мындыг онзагай чүүлдү демдегледип каары артык эвес. Сталинград тулчуушкуну калбак фронт турган, борта езулуг-ла полководчу кижиниң талантызы көстүрүп бадыткаан. Эң шылгараан командылакчылары Суворов ордениниң 1-ги чергези-биле шаңнаан. Дайын үезинде армияның, фронтуң удуртулгазынга эң-не шылгараңгай чедишкенини чедип алган командылакчыларны ол орден-биле шаңнаары чурумунда көрдүнген. Суворов ордениниң 1-ги чергези, №1 орден-биле маршал Г.К.Жуков, маршал Василевский, генералдар Воронов, Ватутин, Еременко, Рокоссовский шаңнатканнар.

Ада-чурттуң Улуг дайынның төөгүзүндө алдын үжүктөр-биле кирип бижиттинген сталинград тулчуушкунунуң 60 чыл юбилейин демдегледип эрттирип тура, орта маадырлыгы-биле өлгөн совет солдаттарга мөгөөр ужурлуг бис. Сталинград тулчуушкунунуң 60 чыл юбилейин демдеглээр талазы-биле Волгоград областың удуртулгазы, ооң губернатору Масюта хей ажылдарны кылып чоруткан. Бо хүнде дириг артык дайынчыларга материалдыг, моральдыг дуза чедиреринден аңгыда, Волгоградтын төөгүлүг черлерин чаартып кылып талазы-биле улуг ажылдар кылдынган. Ат-алдарлыг Мамаев курган тураскаалы катап "дирилген" деп чугаалап болур. Төрөөн чуртун немец-фашистиг шериглерден хостаар дээш, чуртунун, чонунун келир үези дээш амы-тынын берген совет солдаттар, чүс-даа чылдар эртсе, бистиң чүректөривиске мөңгө тураскаал бооп арттар. Оларның деннеп четпес маадырлыг чоруу бистиң амгы салгалыгыска төлептиг үлегерчижек болуп чоруур.

Сергей ХЕРТЕК.

МОСКВАГА БАРЫП КИРИШТИВИС

Чоокта чаа Москвага (2002 чылдын декабрь эгезинде) Бүгү-россияның караа көрбестер ниитилели регионнар аразының " Современная мозаика" деп конкурс-фестивальн организастап эрттирген. Үш хүн иштинде үргүлчүлээн бо улуг мөөрейге бистиң Тываның төлээлери база барып кириштивис. ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызының деткиччилээн акша-төгерииниң ачызында бо солун хемчетге киржир аас-кежиктиг болдуvus. Тывадан он ийи инвалидтерни мооң үстүнде адааным яамының специализи Марта Байыр-ооловна Күжүгет удуртуп чорду. Ооң мурнунда чылдарда база киржип чораанындан эвээш-биче-даа бол, дуржулгалыг болгаш түңнелдеривис эки болганын өөрүп демдеглекседим. Ам чогум чүү талазы-биле чедишкннерлиг болганывысты таньштырыптайн.

Караа көрбес кижилерниң аваангырын хынаан шылгалдалар дыка солун: бирээде, каракты шарып каарга, даянгыш дузазы-биле кылашгааш, чедер черинге четкеш, дедир ээл кээри. Аңаа 20 минута бээр. Кылаштал өөрөнген чери болза, амыр болбайн канчаар, өске черге бо шылгалданы эртери дыка берге чорду. Ийде, бажың ажылдарыңга хамаарышкан мөөрей. Караан шарып каарга, кыс кижик костюмге беш өөктү илер. А эр кижик база-ла караа шарыгыг турда, розетканы ажылдаарыңга белең кылдыр чыыр. Ол ажылын доозуптарга, өөгүн илип алган костюмун кыс кижик эр кижиге кедирер. Бо ажылдарга он минута бээр. Аңаа бистерниң эштеривис

Алдын-сарыг көжеге-даа ажыг-тынган. Тыва национал идик-хептерлиг, бурун шагдан эдилеп чораан дериг-херекселдерин туткан тывалар көстүп келирге, залга органнар шимээн-дааштыг магадал-биле адыш часкап уткудулар. Башкарыкчывыс Ангыр Байырович Хертек Тывадан келген " Ак-көк хемниң кижилери" фольклор бөлүүн чарлаптары билек, ыяңгылыг каргыраа, хөөмей-даа чаңгылаңы-ла берди. Улуг-Хем—Енисейниң мээстеринде ояттап чоруур ак ааржы дег хой-өшкүвүс карактарга көстү хонуп кээр чорду. Зал-даа ылым-чылым, өпей ырга таалаан дег. Национал езу-чаңчылдарывысты, байырлалывыс Шагааны

Мөөрей үш хүн уламчылаан

Геннадий Монгуш биле Руслана Чооду эки кириштилер. Үшкү мөөрей — чазыг чокка номчуп, бижириңге (брайль системасы-биле) база Геннадий Монгуш киришкеш, шаңналдыг черни алган. Дараазында спортчу оюннар мөөрейлери болган. Шак-биле шыдыраалаарыңга Виктор Биче-оолович Ховалыг уткаш, бир ойнакчы-биле хайымнашкаш, 2,5 санны алгаш, тиилээн. Ол тиилелге бистерни аажок-ла чалгынналдырды. Харааданчыг болган чүве — өске командаларда херээжен шыдыраачылар чок болганы. Оон башка бистиң Галина Уйнукооловна Монгуш тиилээр турган. Эр улус аразыңга ойнааш, аажок шыраак мастерге таварышкаш, ол уттурупту. Шак-биле ойнап өөрөмзөн кижиге ыңдыг болбас аргажок. Оон-даа өске оюннар Омак Сайгын, Александр Монгуш болгаш өскелер-даа төлепти-биле киришкенер.

Декабрь 7-де уран чүүл мөөрейи эгелээн. Сценаже Тываның командазы бир дугаарында үнер болдуvus. Өг тигер дизе-ле, ажылывыс-ла эмгежок. Далаштырып, девидедип база туруп берген. Ынчалза-даа оолдарывыс өгнү дыка дүрген тиге кааптылар.

канчаар демдегледип эрттирип турарывысты шуптузун сценага көргүстүвүс. Оюн-көргүзүүвүсү доозуп турувуста, залда органнар "Эр хейлер!" деп алгыржып, адыш часкап шаг болду. Ынчалдыр бирги черни бүзүрелди-биле чаалап ал, 10 баллды алдывыс. Улаштыр чаа номинация оюн-баштак ырлар, кожамыктарга мөөрейлештивис. Тос янзы черлерден келген хөй чоннуң аразындан база-ла тывалар тиилеп кагдывыс. Национал аш-чемнер делгелгезин чарлаан турган-даа болза, аш-чемин эккелген улус чүгле бистер болдуvus. Соктаан тараа, далган, ааржы-саржаг, хойтпак, курут, чөкпек дээш, көгээржикке тыва арагавыс база сонуургаттывыс. Ол чемнерни канчаар кылырын сонуургап шаг болдулар.

Ам кымнар, кандыг ажыл харылап чораанын айтып көрейн. Национал хөгжүм херекселдерин хөөн кирип берип, болурла дуза-деткимчезин көргүзүп чораан ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы А.М. Салчакка база бот-тывыңгыр композитор М.Д. Домбаштайга улуг

өөрүп четтиргенивисти илеретпес аргавыс чок. Кандыг-даа оюн-тоглааны чараш идик-хеп улам каастаар болгай. Ынчангаш бистиң караа көрбестерин дааранылга-бүдүрүлгө чериниң директору Людмила Максимовна Джевало тыва чараш тоннарны, бөрттерни, идиктерни ателле "Довурзакка" даарадып бергенинге канчап өөрүвөс боор. Бо удуртукчузунга чоргаарланып, бистиң оолдар, кыстарның кожамыктап турганы мындыг одуруглары бар.

*Людмила Максимовнаның
Удуртканы бүдүрүлгөде
Акша-шалың саат чок,
Ажыл-иш-даа соксап дивес.*

Бүдүрүлгениң хоочуну, уран чүүлдүң мастери Алдын-кыс Мончук-Холовна Монгуш — ап чораан дериг-херекселдеривисти кол харылаар киживис ол. А концерттин сценарий-программазын ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Анатолий Мижит-Доржуевич Монгуш дыка-ла таарымчалыг кылдыр тургускан. Оң ажылын комиссия бедии-биле үнелеп, тускай шаңналды тывыскан. Анатолий Монгуштуң караа көрбес кижилерге бижээни "Даянгыжым" деп ырызындан дорт одуруг бо:

*Көөр чонга сагындырыг,
Көрбестерниң судгези бооп,
Адым болган, хөлгем*

болган

Ак-ла өңнүт даянгыжым.

Оон өске "Чырык хүнден сөннээн болза" деп ырызындан одуругларны сонуургадын:

*Кустуң соонда кыш-даа
келир.*

Хүннү база дун-даа солуур.

Караа көрбес бистерге-ле

Караңгы дун солуттунмас.

Мындыг ханы уткалыг, чараш аялгаларлыг ырлары дээш, аңаа мөгөйип чоруурлар хөй. Оон-даа өске чараш ырларын алдарлыг артистеривис ырлажып, чонунга бараан болуп чоруур болгай.

Онзалап демдеглексеп турар чүүлүмнүң бирээзи — концерт соонда экскурсия. Кызыл Шөлге, Мавзолейге четкенивис кажандаа уттундурбас болушкун болуп артар. Поезд, метро, троллейбусту сонуургадывыс.

Түңнелинде ийи дипломнуг, үш муң акша шаңналдыг өөрүшкү-маңнайлыг чанып келдивис. Ындыг улуг шуулганга киржир арганы бергени дээш Тыва Республиканың Чазаанга, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызынга өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Ирина БЮРБЮ.

Кызыл—Москва—Кызыл.

ЧӨВҮЛӨЛ ХУРАЛ — ЭРЗИНГЕ

Эрткен неделяда ТР-ниң Иштики херектер яамызының болгаш Моолдун Завхан аймааның эрге-хоойлу камгалаар органнар удуртукчуларының хуралы Эрзинге бооп эрткен. Аңаа Россий-моол кызыгаарның Эрзин — Тес-Хем участогунга кады ажылдажылганың айтырыгларын чугаалашкан.

Россий-моол кызыгаарның тыва участогунда криминал байдал биеэги хевээр нарын. Кызыгаар кежилдир мал оорлаары, контрабанда садыглаашкыны уламчылап турар. Сөөлгү дөрт чылдың дургузунда Эрзин участогунга кызыгаарның 27 хажыдышкынын болдурган. Эрзиниң девискээринден 424 баш малды, оң иштинде 201 чылгы, 223 инек малды оорлаан. Ол-ла үениң дургузунда моол таладан 27 аыты, 37 инекти эгиткен, а Тывадан Моолче чүгле 2002 чылда 110 аытты эгиткен. Тес-Хем кожуунга кызыгаар чуруму хажыдып, 6 удаа мал оорлаашкынын кылган. Кожууннун девискээринден 431 баш малды, оң иштинде 301 шээр, 100 чылгы малды, 30 инекти оорлаанын ТР-ниң ИХЯ-ның сайыды С.Аренин дыңнаткан.

Сайгарлыкчы ажыл чорудуп турар моол хамаатыларның талазындан хажыдышкынар кылып турарын хуралга демдеглээн. Цаган-Тологойда эртирилге пүнктүзүн дамчыштыр хүннүң не 60 хире моол хамааты Эрзинде бедүнчүткен чөпшээрел-биле барааннарлыг кээп турар. Олар Эрзин суурга артып калгаш, садыг-саарылга кылып турар, херек кырында садыглаашкыны тускай чөпшээрел-биле чорудар ужурулуг. Оон аңгыда моол хамаатылар 2002 чылдың декабрь айда Эрзинге чангыс удаа кээр чөпшээрелдиг тургаш, Моолдун чогуур албан чери берген долдурбаан шынзылга саазыннарын ажыглап, саадап турган.

Чөвүлөл хуралдың үезинде талалар кызыгаар чоогунун кожууннарынга кем-херек үүлгедиишкннери-биле, мал оорлаашкыны-биле чорудар хемчеглерни дугурушкан болгаш ыңдыг янзылыг ужуражышкынарны чылда бир катап чорударын дугурушкан. Ужуражылгаларның каая, кажан болурун дугуржур.

7 ХОНУКТУН ТҮҢНӨЛДЕРИ

Эрткен неделяда республикага 116 кем-херек үүлгедии болган, дораан истээш, 72 херекти илереткен азы ниити херектерниң 62 хуузуң тыпкан.

Үш өлүрүүшкүн, 4 үптээшкн болган. Январь 20-де дүнекиниң 2 шак үезинде бижектиг, пистолет боолуг тыва националдыг кижилер "777" магазинниң бир

хүндеги садыглаан акшазын былаап аппаратан. 6000 рубль "олчалаан" ол кижилерниң херээн истеп турар. Оң мурнунда хүнде Туран хоорайга база бижек, газ пистолеттиг кижилер №2 магазинден 1200 рубльди, 4 шил водканы коргудуп тургаш, аппаратан. Кеземче херээн оттурган.

Бай-Тайга кожуунга Ишти-Хаак деп черге ийи эр кижик хамааты С-ти боолааш, балыглаан, 2 адын былаап аппаратан. Январь 25-те Улуг-Хемниң Эйлиг-Хем суурга дерзии халдаашкын кылганнарны туткан. Арыннарын дуй шараан, ийи боолуг 8 тыва кижилер бажыңның ээзин болгаш өске-даа кежигүннерин эттээш, араа чок боозун, октарын, телевизорну, видеомагнитофонну, ийи кассеталыг аудиоманитофонну, фотоаппаратты, эр кижик тонун, 2500 рубльди, аш-чемин былаап аппаратан. Шагдаа ажылдакчылары ол дугайында медээ алгаш, дораан барган. Суурдан 11 км черде каразыттырган кижиниң машиназы турган. Айтырыг салырга, аажок удурланган. Кеземче херээн оттурган.

Үптээшкннер уламчылап турар. Кызылда "Отчугаш" кино-театрның чанынга январь 21-де эр кижик күш ажыглап тургаш, хамааты С-тиң 2000 акшазын, 180 рубль өртектиг калькуляторун былаап аппаратан. Январь 21-де 19 шак үезинде Кызылдың Красноармейская кудумчунда өрт чериниң чанынга чораан херээжен кижиниң 6400 акшазын билдинмес кижилер былаап аппаратан. Ол-ла хүн Ак-Довурак хоорайның ВЛКСМ-ниң 50 чылы кудумчунга бажыңче кирер эжикке хамааты Г-ниң 10000 акшазын былаап аппаратан.

Январь 22-де Кызылда эртен 4 шак үезинде ийи эр кижик хамааты М-ниң норка кежинден даараан 2500 рубль өртектиг бөргүн былаап аппаратан. Январь 24-те Кызылдың Каа-Хем суурга арыннарын дуй тырткан үш эр кижик поликлиникаже шургул киргеш, таңнылыды болгаш оң дунмазын тудуп хүлээш, кассирниң болгаш кол эмчиниң сейфтеринден акша оорлаарын орадашкан. Кызылда аң фермазының чанынга билдинмес кижик хамааты Б-ниң норка кежинден даараан 1950 рубль өртектиг бөргүн былаап аппаратан.

Хамаатылар! Дүнеки үеде серемчиледиг чорунар, чааскаан чорбанар, хөй акша ап чорурун шегленер!

**ТР-ниң ИХЯ-ның
парлалга албаны.**

ШЫН

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 3-39-15, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, нагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 3-34-98, тел/факс (394-22) 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7450. Чагыр 13.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыгтыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дындадылары дээш авторлар боттары харылаар.